

גלעד מלאך

על טהרת התואר

לימודים אקדמיים במגזר החרדי

מחקרי פדורסהיימר
האוניברסיטה העברית בירושלים

מחקרי פלורסהיימר
המכון ללימודים עירוניים ואזוריים
האוניברסיטה העברית בירושלים

על טהרת התואר

לימודים אקדמיים במגזר החרדי

גלעד מלאך

ירושלים, פברואר 2014

Floersheimer Studies
The Institute of Urban and Regional Studies
The Hebrew University of Jerusalem

A “Kosher” Degree
Academic Studies in the Haredi Sector

Gilad Malach

תצלום הכריכה: קובי הר-צבי
© המכללה החרדית ירושלים
הדפסה: דפוס אחוה

פרסום מס' 4/27 Publication No.

ISSN 0792-6251

© 2014 מחקרי פלורסהיימר
האוניברסיטה העברית בירושלים

office@fips.org.il

www.fips.org.il

על המחבר

ד"ר גלעד מלאך – חוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה המתמחה במדיניות ציבורית ביחס לחרדים ומרצה מטעם אוניברסיטת בר-אילן במכללה החרדית ירושלים. עבודת הדוקטורט שלו, שנכתבה באוניברסיטה העברית, עוסקת ב"הסדריות חדשה: אסטרטגיות של מדיניות ציבורית ביחס לחרדים".

על המחקר

המחקר מנתח את תהליך כניסתם של חרדים ללימודים אקדמיים. תהליך זה החל בשלהי שנות התשעים של המאה העשרים, ומאז הוא מתעצם והולך. המחקר מצביע על כך שהקמת מסלולים אקדמיים לחרדים הינה חלק ממגוון הסדרים שהתפתחו בתקופה זו, שמטרתם שילוב החברה החרדית במשק הישראלי. במסגרת הסדרים אלו הוקמו גם מסלולים ייחודיים לחרדים בתחומי הצבא והשירות האזרחי, ההכשרה המקצועית, ההשמה והתעסוקה.

המחקר מציג מודל הכולל את התנאים שאפשרו את צמיחת המסלולים האקדמיים לחרדים, את השחקנים שפיתחו והובילו יוזמה זו ואת הכלים ששימשו לקידום כניסתם של חרדים למסלולים החדשים. ההיבט הראשון, התנאים, מתמקד בשינויים דמוגרפיים, כלכליים, ופרדיגמטיים בחברה הישראלית, כמו גם בלחץ מלמטה (Bottom-up) בציבור החרדי, שהביאו ליוזמה להקמת מסלולים אקדמיים לחרדים. ההיבט השני, שחקנים, מצביע על שחקנים חוץ-פוליטיים שהובילו ליצירת מסלולים אלו – דמויות מן המועצה להשכלה גבוהה, ראשי מוסדות אקדמיים ואליטות חדשות מתוך המגזר החרדי – ועל האינטרסים השונים שעמדו בבסיס פעילותם. היבט שלישי בו עוסק המחקר הינו הכלים שבהם ביקשו מעצבי המדיניות להפיג את החשש האידאולוגי והחברתי בחברה החרדית מלימודים אקדמיים, ובד בבד ליצור כדאיות כלכלית, קהילתית ואישית ללימודים אלו. החלק האחרון של המחקר מנתח את התוכנית הרב-שנתית (החומש) של הוועדה לתכנון ולתקצוב (הות"ת) עבור המגזר החרדי לשנים 2011-2015 ובוחר את יתרונותיה וחסרונותיה. עוד מוצעות בו דרכים להגדלת מספר החרדים הפונים ללימודים אקדמיים, כמו גם לשיפור האיכות של לימודים אלו.

על מחקרי פלורסהיימר

מחקרי פלורסהיימר באוניברסיטה העברית בירושלים פועל כיחידת מחקר במסגרת המכון ללימודים עירוניים ואזוריים וממשיך את עבודתו של מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות שפעל בירושלים משנת 1991, הודות ליזמתו ולתמיכתו רבת השנים של ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (1925-2011).

מחקרי פלורסהיימר מפרסם מחקרים בתחום חברה, מרחב וממשל – בפרט במכלול ההיבטים הנוגעים לעולם השלטון המקומי והממשל המקומי, ובהם סוגיות של תכנון

ופיתוח ברמה העירונית והאזורית, כולל סוגות הנוגעות לתכנון ולפיתוח ביישובים הערביים בישראל ולקשרי הגומלין שבין המדינה והאוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית-הפלסטינית הישראלית בתחומי התכנון והפיתוח. כל המחקרים זמינים באתר האינטרנט לכל דורש. בראש היחידה עומד פרופ' **ערן רזין** מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

תודות

תודה מקרב לב למנחי הדוקטורט שלי, פרופ' עמנואל גוטמן ופרופ' אשר כהן. תודה לקוראים הנוספים של חיבור זה על עצותיהם הטובות: פרופ' עמירם גונן, אסף מלחי, רביד עומסי, ד"ר נתנאל פישר, צביקה שרייבר. תודה למרואיינים שהקדישו מזמנם וחלקו איתי מניסיונם לאורך כתיבת המחקר. תודה מיוחדת לפרופ' ערן רזין, ראש מרכז פלורסהיימר, לעורכת, שונמית קרין ולמכינה לדפוס, רות סובל, על הליווי המסור. ולהגר רעייתי, לך מוקדש חיבור זה.

פרסומים בנושא יחסי דת חברה ומדינה

- שלמה חסון, המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים, 1996
- אליעזר דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, 1996
- שלמה חסון ועמירם גונן, המתח התרבותי בין יהודים בירושלים, 1997
- בנימין נויברגר, דת ודמוקרטיה בישראל, 1997
- יוסף שלהב, מינהל וממשל בעיר חרדית, 1997
- ורדה שיפר, מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה, 1998
- שמעון שטרית, בין שלוש רשויות: מאזן זכויות האזרח בענייני דת בישראל, 1999
- שלמה חסון, חרדים וחילונים בירושלים בעתיד – תסריטים ואסטרטגיות, 1999
- שחר אילן, דחיית הגיוס של בחורי ישיבות – הצעת מדיניות, 1999
- אמנון דה-הרטוך, תמיכת המדינה במוסדות ציבור – חקיקה מול מציאות, 1999
- עמירם גונן, מהישיבה למעגל העבודה – הניסיון האמריקני ולקחים לישראל, 2001
- שלמה חסון, המאבק על ההגמוניה בירושלים: חילונים וחרדים בפוליטיקה העירונית, 2001
- לורה זרמבסקי, השסע הדתי-חילוני בעיני מנהיגים ומעצבי דעת קהל בישראל, 2002
- שלמה חסון, יחסי דת חברה ומדינה – תסריטים לישראל, 2002
- נרי הורוביץ, 'יהודים העיירה בווערת' – יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001, 2002
- יוחאי חקק, מאוהלה של תורה למאהל טירוניה: מפגש בין מודלים תרבותיים, 2003
- יעקב לופן, מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים, 2003
- יוחאי חקק, בין קודש לתכל'ס: גברים חרדיים לומדים מקצוע, 2004
- יעקב לופן, האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?, 2004
- יוחאי חקק, רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות, 2005
- זאב דרורי, בין אמונה לצבא: גדוד הנח"ל החרדי, סיכונים וסיכויים, 2005
- אהבה (לורה) זרמבסקי, היבטים של המתח הדתי-חילוני בישראל, 2005
- בצלאל כהן, מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים, 2005
- עמירם גונן, בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון, 2005
- יעקב לופן, ההתנגדות החרדית לישיבות תיכוניות חרדיות, 2007
- אנשיל פפר, בין תורה לדרך ארץ: כיצד צמחה הקהילה החרדית-לאומית ולאן מועדות פניה, 2007
- גלעד מלאך, על טהרת התואר: לימודים אקדמיים במגזר החרדי, 2014

תוכן העניינים

9	תקציר
11	מבוא
16	1 תחנות מרכזיות בפיתוח מסלולים אקדמיים לחרדים
16	רקע היסטורי: מוסדות אקדמיים באוריינטציה חרדית (1964-1996)
17	ניסיונות וכישלונות ראשונים להקמת אקדמיה חרדית: 1996-1999
20	מהכשרה מקצועית לאקדמיה – המרכז החרדי להכשרה מקצועית: 1996-1999
21	החלטות המל"ג וביצוען: 1999-2001
22	מודל ה"פלטפורמות" ומסלול לחרדים במוסדות פרטיים: 2001-2003
23	צמיחה מספרית מהירה: 2004-2013
25	התוכנית הרב-שנתית של הות"ת לשנים 2011-2016
27	2 תנאים, שחקנים ומאפיינים של האקדמיה לחרדים
27	התנאים שהניעו את הקמת המסגרות לחרדים
32	השחקנים המחוללים את ההסדריות החדשה
39	אופי השינוי של ההסדריות החדשה
55	סיכום
57	3 התוכנית הרב-שנתית של הות"ת למגזר החרדי
57	בעיות במסלולים האקדמיים לחרדים
60	עיקרי התוכנית הרב-שנתית של הות"ת
62	יישום תוכנית המח"רים
62	תוכנית המח"רים: המלצות מדיניות
66	סיכום המחקר
70	מקורות
	נספח א: מספר הסטודנטים החרדים במוסדות אקדמיים בשנה"ל
80	תשע"ג (2012/2013)
	נספח ב: שיעור סטודנטים ובעלי תואר אקדמי בגילאי 25-39 בקרב יהודים
81	חרדים ולא-חרדים בישראל (2007-2012)

תקציר

בין השנים 1996-2013, תקופה של פחות מעשרים שנה, זינק מספר הסטודנטים החרדים בישראל מעשרות בודדות ליותר מ-7,250 לומדים. בעשור האחרון בלבד עלה שיעור הסטודנטים החרדים במוסדות האקדמיים ב-63%. זאת, על אף ההתנגדות החרדית הנחרצת ללימודים גבוהים, ששורשיה באירופה של תקופת ההשכלה. מה גרם אפוא לשינוי ביחסם של חרדים רבים ללימודים אקדמיים? כיצד הותאמו המסגרות האקדמיות לצרכים של האוכלוסייה החרדית? מי הם הגורמים הדומיננטיים בעיצוב המסגרות האקדמיות לחרדים, ומה היו דפוסי הפעולה שלהם? מה הם האתגרים שעומדים בפני מעצבי המדיניות ללימודים אקדמיים לחרדים ולאלו כיוונים עשוי תחום זה להתפתח בעתיד? לשאלות אלה ואחרות נדרש מחקר זה.

כניסת חרדים ללימודים אקדמיים היא חלק מתהליכי מודרניזציה ו"ישראלזציה" שעוברת החברה החרדית, תוך שמירה על מאפייניה הייחודיים. במקביל לתהליכים פנים-חרדיים אלו, זיהו מעצבי מדיניות ממשלתיים את האינטרס הכלכלי-חברתי הטמון בהקמת מסגרות שישלבו את האוכלוסייה החרדית בצבא, בהכשרה מקצועית ובשוק העבודה. לפיכך, במקביל להקמת המסגרות האקדמיות, נפתחו שורה של מסלולים המיועדים לחרדים בצבא (שירות קרבי וטכני-מקצועי), בשירות האזרחי, ובתחומי ההכשרה המקצועית, מרכזי ההשמה והתעסוקה.

הפרק הראשון מציג ניתוח היסטורי המצביע על קיום ארוך-שנים של מסגרות אקדמיות שפנו לקהל יעד חרדי, כמו גם על כישלונן במשיכת אוכלוסייה זו. הניסיונות הראשונים שנחלו הצלחה בביסוס מסלולים אקדמיים לחרדים, היו אלו שנשענו על מסלולים קיימים להכשרה מקצועית שהוסבו למסגרת אקדמית. היבט חיוני בהתפתחות המסלולים היה נכונותה של הוועדה לתכנון ותקצוב (הות"ת) של המועצה להשכלה גבוהה לערוך התאמות ייחודיות במבנה המוסדי של המסלולים לחרדים, שהשפיעו על רמת הלימודים במוסדות אלו. המחקר מציג נתונים אודות קצב הגידול בשנים האחרונות במספרם של הסטודנטים החרדים במוסדות להשכלה גבוהה ובמספר המוסדות המאפשרים לימודים אלו. מן הדברים עולה כי למרות התמיכה הכספית בלימודי הגברים החרדים, לאורך השנים נשמר רוב נשי מובהק במוסדות המתוקצבים.

הפרק השני משרטט מודל הכולל תנאים שאפשרו את צמיחת המסלולים האקדמיים לחרדים, שחקנים שפיתחו והובילו יוזמה זו וכלים שקידמו את כניסתם של חרדים למסלולים החדשים. ארבעת התנאים שאפשרו את הקמת התוכניות האקדמיות לחרדים

הם: (א) גידול דמוגרפי מהיר של החברה החרדית (ב) משבר כלכלי במגזר החרדי ובעיה מקרו-כלכלית בשוק העבודה הישראלי (ג) קיומן של תתי-קבוצות חרדיות שביקשו ליצור שינוי במסגרות הלימוד הקיימות (ד) עליית קרנה של התפיסה הרב-תרבותית בישראל.

השחקנים הדומיננטיים בהקמת המסגרות לחרדים היו הות"ת והמל"ג, ששיתפו פעולה עם אליטות חרדיות עצמאיות. תפקידן של אליטות אלה באיתור, שיווק והפעלת התוכניות היה מרכזי, בניגוד למקום השולי שתפסו האליטות הפוליטיות ה"ישנות", החרדיות והכלליות, בתהליך זה. גם משקלה של ההסכמה הרבנית, שנדרשה למסגרות הראשונות, הלך ופחת ככל שהתוכניות התבססו.

המחקר מצביע על שני מאפיינים מרכזיים של אסטרטגיית השינוי בה נקטו מעצבי המדיניות בקידום התוכניות החדשות: שינוי תוספתי (אינקרמנטלי) הנשען על רפורמה כוללת בהשכלה הגבוהה בישראל. כמו כן מוצגים שישה כלי פעולה בהם נקטו מעצבי המדיניות לקידום התוכניות לחרדים: (א) מסלולי לימוד בצד לימודים תורניים (ב) הקמת מובלעות חרדיות בזמן הלימודים כשלב הכנה להשתלבות בשוק התעסוקה לאחריהן (ג) יצירת עמימות אידיאולוגית אודות התוכניות (ד) בניית תמריצים כלכליים ומבניים לתוכניות (ה) רגולציה מוגבלת (ו) שמירה על פרופיל תקשורתי נמוך ושיווק זהיר.

הפרק השלישי מנתח את התוכניות הקיימות כיום ואת היתכנותם של שינויי המדיניות והשלכותיהם. בשנת 2012 השיקה הות"ת תוכנית רב-שנתית לאוכלוסייה החרדית הכוללת שינויים מבניים במסלולי האקדמיה לחרדים. ליבת השינויים הינה הקמת מח"רים (מרכזי חרדים), תוכנית אקדמית ייעודית לחרדים, המתנהלת בסמיכות פיזית למוסדות אקדמיים קיימים. מטרת שינוי זה הינה העלאת רמת הלימודים במסלולים הייעודיים לחרדים והגברת הזיקה של כל מרכז למוסד-האם. תוכנית זו מגבירה במידת-מה את הממשק בין הסטודנטים החרדים למוסדות הכלליים אך גם מבטיחה שהלומדים בה ינמסרו חרדים בלבד. מניחות התוכנית עולים היתרונות הגלומים בה, הן בהגדלת מספר הלומדים בתוכניות לחרדים הן בהעלאת רמת הלימודים בהן. בצד זאת, מצביע המחקר על ריבוד מוסדי מסוג חדש שהתוכנית יוצרת, ועל היעדר פתרונות הולמים לחלק מן המסגרות הקיימות כיום. המחקר ממליץ על הנמכת היעדים המספריים לשנים הקרובות, הקמת מוסדות בהתאם לאזורי התפרוסת של האוכלוסייה החרדית בישראל ועל תעדוף התמיכה דווקא בגברים חרדים.

מבוא

הסדריות חדשה במדיניות הציבורית ביחס לחרדים

משלהי שנות התשעים של המאה העשרים החלה להתעצב בישראל מדיניות ציבורית חדשה ביחס לחרדים שנועדה לשלב אוכלוסייה זו במשק ובחברה הישראלית. באותן שנים, וביתר שאת בעשור שלאחריהן, נוסדו הסדרים מדינתיים ייעודיים לקהילה החרדית במגוון תחומים: בשירות אזרחי וצבאי, בהכשרה מקצועית ואקדמית ובתוכניות תעסוקה. יוזמי המסלולים ומפעיליהם היו רשויות ממלכתיות, ארגוני מגזר שלישי וגורמים מתוך הקהילה החרדית. מטרת המחקר הינה ניתוח הקמתן והפעלתן של **תוכניות אקדמיות לחרדים** כחלק ממהלך מדינתי זה.

המחקר נועד לבחון ארבעה היבטים הקשורים במסלולים האקדמיים לחרדים: (א) הצגת התנאים הדמוגרפיים, הכלכליים והפרדיגמטיים שהובילו ליוזמה להקמת מסלולים אקדמיים לחרדים; (ב) מיפוי השחקנים השונים שהיו דומיננטיים ביצירת מסלולים אלו למן המועצה להשכלה גבוהה (להלן המל"ג) והוועדה לתכנון ולתקצוב (להלן הות"ת), דרך ראשי מוסדות אקדמיים ועד לאליטות חדשות מתוך המגזר החרדי, והאינטרסים שעמדו בבסיס פעילותם; (ג) ניתוח האופנים בהם ביקשו מעצבי המדיניות להפיג את החשש האידאולוגי והחברתי בחברה החרדית מלימודים אקדמיים, ובמקביל, הדרכים ליצירת כדאיות כלכלית, קהילתית ואישית ללימודים אלו; ו-(ד) ניתוח התוכנית הרב-שנתית הנוכחית של המל"ג לאוכלוסייה החרדית כחלק ממפנה בגישת מעצבי המדיניות ביחס לשילוב חרדים באקדמיה. כמו כן מציג המחקר המלצות ביחס להתפתחות עתידית של לימודים אקדמיים לחרדים.

רקע

הקהילה החרדית הגדולה בעולם מתגוררת במדינת ישראל, ומנתה בשנת 2012, על פי הערכת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מעט יותר מ-800,000 נפש (הלמ"ס, 2012). בישראל, נוצרה מתכונת קיום חרדית ייחודית, כתוצאה מרתיעתם של החרדים מלשרת בצה"ל מטעמים אידאולוגיים וחברתיים. לימוד ארוך שנים בשיבות הפך לדרך הטובה ביותר לשימור אורח-החיים החרדי ויצר מצב שהחברה החרדית בישראל הינה 'חברת לומדים' (בראון, 2002; פרידמן, 1991, 2006).

חברה זו מתאפיינת בכך שבמוסדות החינוך שלה לגברים נלמדים כמעט אך ורק מקצועות קודש, בייחוד בגיל התיכון, ולאחר מכן נשארים בוגריה בישיבות גבוהות ובכוללים ורובם אינם משתתפים במעגל העבודה. כתוצאה מכך נאלצת החברה החרדית להסתמך על שלושה מקורות הכנסה עיקריים: (א) יציאת נשים לעבודה; (ב) תמיכת המדינה כחלק ממדיניות הרווחה הכללית, לצד תמיכה ייחודית בחברת הלומדים; ו-(ג) תרומות פרטיות מהארץ ומחו"ל (אלאור, 1992; ברמן, 2000; טסלר, 2003).

הסטטוס-קוו

יחסי דת ומדינה בישראל בכלל וכלפי הקבוצה החרדית בפרט, נשענו במשך שנים רבות, על הסדרי סטטוס-קוו שנרקמו עוד טרם הקמת המדינה. סטטוס-קוו הינו מרכיב אחד במודל הדמוקרטיה ההסדרית של ליפהרט וממשיכו שנועד להסביר את הצלחתן של דמוקרטיות שסועות לשמור על יציבות לאורך שנים רבות (Andeweg, 2000; Lijphart, 1968, 2002; O'Leary, 2005). המודל עצמו מתמקד באליטות פוליטיות, ומצביע על הדרכים באמצעותן הן מצליחות לשמור על יציבות, ובהן קואליציה רחבה, חלוקה פרופורציונלית של משאבים, אוטונומיה לקבוצות השונות וטו הודי. מרכיבים אלו בלטו ביחסי דת ומדינה בישראל עד 1977 וביחסי מדינה וחרדים בייחוד משנה זו, בה זכה הליכוד לראשונה בשלטון בישראל (דון-יחיא, 1997, 2008; צמרת, 2002).

במהלך שנות השמונים והתשעים של המאה העשרים בלטו צמיחתה הדמוגרפית והתחזקותה הפוליטית של החברה החרדית. כתוצאה מכך, גברו הקולות הפוליטיים והתקשורתיים שטענו שהישענותו של ציבור גדל והולך על תמיכת המדינה עשויה להוביל למשבר כלכלי וחברתי. הקיטוב הפוליטי והחברתי ששרר בין הקבוצות החילונית והחרדית, הוביל כמה מחוקרי מדע המדינה בישראל לטעון שיש בכך מעבר "מהשלמה להסלמה" (כהן וזיסר, 2003).

הסדריות חדשה ומאפייניה

על אף העמקת השסע בין חרדים לחילונים בשנות התשעים של המאה העשרים, נוצרו באותן שנים מסלולי שילוב חדשים לחרדים כאלטרנטיבה לסטטוס-קוו שהתרוּפף. בניגוד להסדרי העבר, מסלולים אלו לא נוצרו על ידי האליטות הפוליטיות, כי אם על ידי רשויות ממשלתיות ששיתפו פעולה עם אליטות חרדיות חדשות. ההסדרים שנוצרו על ידי גורמים אלה שונים באופן דרמטי מהסדרי הסטטוס קוו, ואינם מחייבים את כלל החברה החרדית אלא פונים לפרט. להלן סקירה תמציתית של התוכניות השונות.

צבא ושירות אזרחי

פסילת הסדר דחיית השירות של בחורי הישיבות הובילה להקמת 'ועדת טל' (1999) ובהמשך לחוק 'דחיית שירות לבחורי ישיבות' (2002), שאיפשר לראשונה הקמת מסלול שירות אזרחי עבור המגזר החרדי, כחלופה לגיוס לצה"ל. בשנת 2008 הוקמה מנהלת שירות אזרחי-לאומי, ואברכים חרדים החלו לקיים באמצעותה שירות אזרחי. נכון לשנת

2013 שירתו במסלול זה כ-1,600 חרדים.¹ עוד קודם לכן נפתח בצה"ל גדוד קרבי לחרדים בשם נצח יהודה (הנח"ל החרדי), והחל משנת 2007 נוספו לו גם מסלולי שח"ר (שילוב חרדים) העורפיים, המיועדים לרוב לחרדים נשואים. בכלל המסלולים לחרדים בצה"ל שירתו בשנת 2013 למעלה מ-2,400 איש (מלחי, 2013).²

השכלה אקדמית

בשנת 1996 נעשו ניסיונות ראשונים לשילוב סטודנטים חרדים במסגרות לימודים ייעודיות, בהן תוכנית במנהל עסקים בטורו קולג', ותוכניות לראיית חשבון ומקצועות טכנולוגיים במכון נוה ובמכון לוסטיג (כשלוחות של ביה"ס הגבוה לטכנולוגיה בירושלים). התוכניות לקידום מסגרות לימוד אקדמיות ייעודיות לחרדים, קיבלו את תמיכת המל"ג, שהחליטה בשנת 1999 על הקמת מכללה בהנהלה חרדית, שתכניה וההוראה בה יהיו באחריות מוסד אקדמי מוכר. החלטה זו סייעה להקמת מכללות חרדיות בבני-ברק ובירושלים, קמפוסים חרדיים של הקריה האקדמית אונו ומכון לנדר בירושלים ומוסדות נוספים אשר בשנת הלימודים תשע"ג (2012-2013) למדו בהם 7,254 סטודנטים חרדים.³

הכשרה מקצועית והשמה בתעסוקה

הכשרה מקצועית ייעודית לחרדים, החלה בהקמת המרכז החרדי להכשרה מקצועית (1996), שחרט על דגלו הכשרה מקצועית בתחומים כלליים, ולא במקצועות מסורתיים. לאחר שבשנת 2000 הצטרף ארגון הג'וינט כגוף תומך למרכז, הוקמה בשנת 2005 תב"ת (תנופה בתעסוקה), כמסגרת משותפת למשרד התמ"ת ולג'וינט, שבמסגרתה מופעלות תוכניות ייעודיות לחרדים. אלו כוללות הכשרות חלופיות ללימודי הוראה בסמינרים, מרכזי השמה (מפת"ח) וסיוע ליזמות עסקית חרדית. בתוכניות תב"ת השונות השתתפו בין השנים 2005-2013 כ-23,000 חרדים.⁴

תנאים, שחקנים ומאפייני התוכניות החדשות

התנאים לצמיחת כלל התוכניות לחרדים קשורים בדרך כלל באופן ישיר למשבר בהסדריות הקלסית. זו נוטה להתבסס על יציבות דמוגרפית, על שסעים צולבים ועל ייצוג של הקבוצות השסועות על ידי האליטות הפוליטיות. כל התנאים הללו התרופפו במהלך שנות התשעים של המאה העשרים: הפרופורציות של החברה החרדית השתנו והפכו אותה ממיעוט שולי למיעוט ניכר, השסע הדתי הפך להיות במידה רבה גם לשסע

¹ המידע מעודכן ליולי 2013 וניתן על ידי מרכז קשרי חוץ של מנהלת השירות האזרחי-לאומי, מר ליאור שוחט.

² המידע אודות חיילי "נצח יהודה" כולל חיילים שאינם קרביים הקשורים לעמותה, ניתן על ידי רכז הבוגרים של העמותה, מר משה ליפשיץ, ומעודכן לאוגוסט 2013.

³ החישוב מבוסס על עיבוד של נתוני הות"ת והלמ"ס. ראו פירוט וניתוח של מספר הסטודנטים החרדים בנספח א' למחקר זה.

⁴ המידע מעודכן לאפריל 2013 ונמסר על ידי ראש תחום חרדים בתב"ת-ג'וינט, מר ראובן גורבט. הוא איננו כולל את תוכניות שח"ר וחרדים לעתידים הקשורות אף הם לתב"ת אך נמנו לעיל בנפרד.

כלכלי, עם מעבר החברה החרדית להיות חברת עוני כפי שלא הייתה בעבר. מלבד זאת, התגוונות החברה החרדית ופיצולה הפוליטי גרמו לכך שתת-קבוצות בתוכה לא נשענו עוד על האליטה הפוליטית החרדית. עוד שינוי פרדיגמטי שעבר על החברה הישראלית קשור במעבר מתפיסת כור היתוך של גורמים ממלכתיים לתפיסה רב-תרבותית שאפשרה מחשבה על שילוב חרדים תוך כדי שמירה על היבדלותם.

השחקנים שהובילו את ההסדרים החדשים לא היו אליטות פוליטיות. התופעה הגלובלית של החלשות האליטות הפוליטיות חלחלה גם לישראל. אליטות אלה נתפסו כמגבירות את השסעים בין הקבוצות בישראל ולא כגורם ממתן. לעומתן, בלטו רשויות ממשלתיות וגופי מטה כמקדמי יוזמות לשילוב חרדים במשק הישראלי. כמו כן, וכחלק מעלייתו של המגזר השלישי, ניתן לראות בייחוד את הג'וינט כשחקן מרכזי, שיתרונו הוא בכך שאינו נתפס כמזוהה פוליטית ולפיכך נוח למגזר החרדי לשתף עימו פעולה. החלשות האליטות הפוליטיות בלטה גם בקהילה החרדית. כל היוזמות לשילוב החרדים במשק נעשו בשיתוף פעולה עם גורמים חרדיים אחרים שבמספר מקרים אף יזמו הסדרים אלו.

דרכי הפעילות של הרשויות הממשלתיות והאליטות החדשות הינן הסדריות, אך כיוון שגורמים אלו אינם מתמקדים בזירה הפוליטית, פעולתם שונה במידה רבה מזו של מעצבי ההסדריות הקלסית. תכליתם של מעצבי המדיניות היא עיצוב מחודש של הסדריות ולא שמירה על סטטוס-קוו. כדי לנטרל התנגדויות, הדרך לשינוי הינה תהליכית וכוללת שהייה של הרגולציה, הקמת מסגרות אוטונומיות לקהילה, שמירה על פרופיל תקשורתי נמוך ונטרול המרכיב האידאולוגי מתהליך ההסדרה. בד בבד שואפים מעצבי המדיניות להגביר את הכדאיות של הפנייה למסלולים אלו באמצעות תמרוץ כלכלי של הגורמים הקשורים במסלולים ופנייה לפרט ולא לקהילה.

שמו של מחקר זה – “על טהרת התואר” – מצביע על המתח הגלום בין ערכיה של החברה החרדית לבין הצרכים של הפרטים המרכיבים אותה, כמו גם של המשק הישראלי בכללותו. כניסתם של חרדים לאקדמיה מחייבת שמירה על וכבוד כלפי הייחודיות התרבותית שלהם, לצד הקפדה על רמת לימודים מתאימה. אתגר נוסף נגזר מן הצורך להמריץ את קצב התהליך, שעומד במתח עם השאיפה לשמור על תו איכות אקדמית. אופן השתלבותם של חרדים באקדמיה הינו תוצאה של האיזון בין שאיפות וערכים אלו.

המספר הגדל והולך של חרדים הפונים ללימודים אקדמיים הינו ביטוי לשינויים שעוברים על הקהילה החרדית, שהתקיימה עשרות שנים כ”חברת לומדים”. המסלולים הייעודיים לחרדים, משקפים מעבר של החברה החרדית מ”תרבות מובלעת” מסתגרת, למובלעת רכה יותר, משלבת, בעלת זיקה חזקה יותר לחברה הישראלית הכללית. מן המחקר עולה שהצלחתו של תהליך זה טמונה במתן לגיטימציה לצרכים הייחודיים של המגזר החרדי על ידי הציבור הכללי ומוסדות המדינה.

הפרק הראשון במחקר משרטט את התהליך ההיסטורי של הקמת מסלולי האקדמיה לחרדים. **הפרק השני** מנתח את התנאים, השחקנים והמאפיינים של מסלולי האקדמיה לחרדים. **הפרק השלישי** בוחן את התוכנית הרב-שנתית של הות"ת להגדלת מספר החרדים הלומדים במוסדות אקדמיים תוך העלאת הרמה ושיפור איכות הלימודים בתוכניות המיועדות להם.

מחקר זה מתבסס על עבודת הדוקטורט שלי "הסדריות חדשה: אסטרטגיות של מדיניות ציבורית ביחס לחרדים". הפרק בדוקטורט שעסק בלימודים אקדמיים לחרדים והרחבות ועדכונים שנדרשו לצורך כתיבת מחקר זה התבססו על ראיונות עם מעצבי מדיניות רבים: מן המל"ג, הות"ת, האוניברסיטאות, הקמפוסים החרדיים ומקרב יזמים חרדים. תודתי נתונה לכל אלו על הקדשת הזמן ועל התובנות המאלפות.

פרק 1

תחנות מרכזיות בפיתוח מסלולים אקדמיים לחרדים

רקע היסטורי: מוסדות אקדמיים באוריינטציה חרדית (1964-1996)

אחד המאפיינים הבולטים בהגדרת החרדיות הינו התנגדות גורפת להשכלה ולתנועת ההשכלה (לופו, 2003; פיינר, 2007; פרידמן, 2006),⁵ ולפיכך, אפשרות של שילוב חרדים במוסדות להשכלה גבוהה ובאוניברסיטאות נראתה במשך שנים רבות רחוקה מאוד (דומב, 2004).

יוצא מן הכלל להתנגדות החרדית להשכלה, נמצא במסורת "תורה עם דרך ארץ", מיסודם של חרדי גרמניה (ברויאר, 1990; לם, 1997), שנמשכה במידת מה בארצות הברית ובבריטניה (דומב, 1967; Offenbacher, 2004). שיטה זו לא ראתה סתירה בין חרדיות וחיים מודרניים, והשכלה אקדמית הייתה בעיניה חלק בלתי נפרד מן השלמות האישית והדתית של האדם. מנהיגים והוגים רבים של תנועת "אגודת ישראל" למדו באוניברסיטאות גרמניות והיו בעלי תואר דוקטור, נוהג שנפסל על הסף ביהדות החרדית של מזרח-אירופה ומאוחר יותר בקרב החרדים בישראל (בראור, 1987; פרידמן, 1987).

בשנות השישים של המאה העשרים הוקמו במדינת ישראל שני מוסדות אקדמיים בהתאם לתפיסת "תורה עם דרך ארץ": מכללת ירושלים לבנות (ה"מכללה") שנוסדה בשנת 1964, ובית הספר הגבוה לטכנולוגיה לגברים (מוכר גם כ"מכון לב", להלן בג"ט) שנוסד אף הוא בירושלים בשנת 1969. שני המוסדות קיבלו בשנת 1977 הכרה מן המל"ג כמוסדות עצמאיים להשכלה גבוהה. מקימי המוסדות ראו עצמם חלק מן העולם החרדי (דומב, 2004; ריאיון בודנהיימר, 2011), למרות שהלימודים בהם לא זכו לגיטימציה מן הזרם החרדי המרכזי.⁶ ייחודם של שני המוסדות הללו היה בהקפדה על הפרדה מגדרית

⁵ ישנם אף הרואים בתנועת ההשכלה את העילה להתהוות התרבות החרדית (כץ, 1987; Silber, 1992).
⁶ ראו בענין זה את הפולמוס שהתנהל בין הרב שלמה וולבה מראשי תנועת המוסר בישראל של המאה העשרים ונשיא בג"ט פרופסור זאב לב, בכתב העת של מפלגת פא"י – "המעייין" (תשרי, תשנ"ב; תמוז, תשנ"ב). על דרכו החינוכית של פרופסור לב ראו בדומב (2004), שמצביע גם על

(המכללה לנשים ובג"ט לגברים) והעובדה שלבד מלימודים אקדמיים חויבו הסטודנטים להקדיש שעות רבות ללימודי קודש (דומב, 2004; קופרמן, 2000).

שיעור החרדיות במכללה עמד לאורך השנים על קרוב ל-50% (קופרמן, 2000), אך בג"ט לעומת זאת, לא משך אליו אוכלוסייה גברית חרדית,⁷ על אף האווירה התורנית ששרתה בו והעובדה שרוב המורים בבית המדרש שלו היו חרדים. הסיבות להבדלים בין המוסדות נעוצות בכך שרוב הבנות פנו למכללה לקבלת תעודת הוראה ולא תואר אקדמי⁸ ולגברים חרדים לא היו הכלים לפנות ללימודים אקדמיים, בייחוד במקצועות טכנולוגיים שנלמדו בבג"ט.

המודל העקרוני לכניסתם של חרדים ללימודים אקדמיים שעמד על הפרדה מגדרית ולימודים מכוונים לקבוצה דתית ייעודית,⁹ היה קיים אפוא שנים רבות. אולם מוסדות אלו ראו את עצמם כמיישמי הגישה של "תורה עם דרך ארץ" שעוררה התנגדות רבה בקרב הקהילה החרדית בישראל. חרדי שלמד במוסדות אלו נאלץ ללמוד עם אוכלוסייה דתית-לאומית בניגוד מובהק למגמת ההבדלות החרדית. כמו כן, שוק העבודה בשנים בהם נפתחו מוסדות אלו לא דרש עדיין תארים אקדמיים כתנאי קבלה לעבודה איכותית (קופרמן, 2000).

בשלהי המאה העשרים, משהפך התואר האקדמי לתנאי קבלה בתחומי עבודה רבים במשק, גבר הלחץ מצד הציבור החרדי לפנייה לתוכניות אקדמיות (תמיר ואח', 2010). המוסדות, כולל בג"ט, נאלצו להצניע את הקו האידיאולוגי שלהם כדי למשוך ולשכנע חרדים לעשות אצלם תואר למטרת פרנסה גרידא.

ניסיונות וכישלונות ראשונים להקמת אקדמיה חרדית: 1996-1999

בבחירות לכנסת ה-14 בשנת 1996 הגבירה ש"ס את כוחה משישה לעשרה נציגים בכנסת והפכה בכך למפלגה השלישית בגודלה בישראל. כתוצאה מניצחון זה קיבלה לידה

הניסיון הכושל של לב לקבל לגיטימציה לבג"ט מ"גדולי הדור" הליטאים של אותה תקופה: הרב אברמסקי, הרב קמינצקי, הרב פיינשטיין והרב שך. בשנים הרבות בהן הנהיג הרב שך את הציבור הליטאי הוא אסר על תלמידיו להתחתן עם בוגרות המכללה (ריאיון כהן, 2011).

⁷ בודנהיימר העריך שכלל הסטודנטים החרדים בבג"ט בעשרים שנותיו הראשונות עמד על עשרות בלבד (ריאיון בודנהיימר, 2011).

⁸ כמוה ניתן לקבל גם בסמינרים חרדיים למהדריין.

⁹ קופרמן טוען שהעובדה שבין השנים 1964-2000 למדו במכללה בירושלים כ-1,500 בנות חרדיות, השפיעה על השינוי במגזר החרדי ביחס ללימודים אקדמיים, שהחל להתרחש בעת כתיבת מאמרו. עם זאת גם הוא מודה שהיחס בחברה החרדית הממוסדת ללימודים אקדמיים הנו של בדיעבד ולא לכתחילה כמו במכללה (קופרמן, 2000).

לראשונה שלושה משרדי ממשלה (פנים, עבודה ורווחה ודתות),¹⁰ והשליטה במוקדי שלטון מרכזיים חייבה את המפלגה לתת את דעתה לאיוש אנשיה במשרות מפתח. במספר מקרים בעבר, הבולט שבהם פרשת (אי) מינויו של עקיבא אטון ליו"ר בזק,¹¹ כשלו ראשי המפלגה בקידום מועמדים שלהם לתפקידים בכירים בשל אי עמידה בתנאי הסף האקדמיים שקבעה נציבות שירות המדינה, ובמפלגה חיפשו לכך פיתרון.

ח"כ אריה דרעי שכבר לא כיהן כשר, אך שימש עדיין יו"ר התנועה, ניסה לאפשר הכשרת פעילים בש"ס לקבלת תואר אקדמי, ואת בדיקת ההיתכנות הוא הטיל על מקורבו גבריאל (גב") בוטבול, שכיהן כראש מועצה ממונה בקרני-שומרון. דרעי חשש מתגובתם של חברי הכנסת הליטאים של יהדות התורה, וסיכם לפיכך עם בוטבול שהלה יפעל בחשאיות, והיה והתוכנית תתפרסם ייקח על עצמו את מלוא האחריות ליזומה (ריאיון בוטבול, 2011).

בוטבול פעל מתוך מטה ש"ס בירושלים, ופנה תחילה לראשי האוניברסיטה העברית. ה"תורה" שגיבש ביחס להיתכנות לימודים אקדמיים לחרדים נשענה על ארבעה עקרונות: א. לימוד מקצועות מעשיים המובילים לפרנסה ולא מדעי הרוח או לימודי יהדות. ב. הגדרת קהל יעד לתוכנית הכולל רק את מי שכבר אינו לומד תורה. ג. הפרדה מלאה בין התוכניות לנשים ולגברים. ד. בחינת הקוריקולום על ידי רבנים. שלושת העקרונות הראשונים הפכו לימים לעקרונות יסוד ברוב המוסדות האקדמיים לחרדים.¹² כחיזוק ליוזמתו, קיבל בוטבול בשנת 2000 אישור מן המל"ג להפעלת מכללה חרדית עצמאית בחסות האוניברסיטה העברית, אך המשא ומתן בין הצדדים השונים לא הבשיל לכדי ביצוע. האוניברסיטה העברית לא דחתה על הסף את עקרונות בוטבול ללימודים אקדמיים למגזר החרדי, אולם לא הייתה מוכנה "לעשות הנחות" בדרישותיה האקדמיות מן הסטודנטים החרדים. קהל היעד של בוטבול לעומת זאת חיפש ברובו המוחלט תואר קל ומהיר (ריאיון בוטבול, 2011).

לצד המו"מ עם האוניברסיטה העברית, נקרתה לבוטבול הזדמנות נוספת באמצעות השלוחה הישראלית של טורו קולג'. ד"ר ברנרד לנדר, יהודי אורתודוקסי, איש "ישיבה יוניברסיטי" לשעבר, הקים בארה"ב רשת של מוסדות אקדמיים שקידמו לימודי השכלה גבוהה בקרב קבוצות מיעוט. במהלך הקמת השלוחה הישראלית של המכללה, ניסה לנדר לעודד לימודים אקדמיים בציבור החרדי כפי שעשה בארה"ב, אך בישראל היה חסר את הקשרים הנכונים להצלחה. המפגש של לנדר עם בוטבול, המעורה בחרדיות המזרחית בישראל, יצר מבחינת שניהם הזדמנות לשיתוף פעולה. בניגוד לאוניברסיטה העברית,

¹⁰ על השימוש של ש"ס במשרד ממשלה כמוקדי כוח לטובת תומכי המפלגה ראו בדורון וקוק (1999) ובטסלר (2001).

¹¹ בטלהיים, א' "אטון. בישיבת הדירקטוריון בה, עכשיו הוא היו"ר". מעריב, 10.5.1991. ניר-מוזס,

ג' "האיש שלא קיבל את בזק. ריאיון עם עקיבא אטון". ידיעות אחרונות. 26.11.1991.
¹² העיקרון הרביעי לא יושם באף תוכנית לחרדים.

התנאים שהעמיד טורו קולג' לסטודנטים היו נוחים במיוחד, והתוכנית שהשיק כללה לימודי ערב פעם-פעמיים בשבוע בלבד, וימי לימוד מרוכזים בתקופת החופש בישיבות ("בין הזמנים").

השמועה על האפשרות הקלה להשגת תואר אקדמי עשתה לה כנפיים, ותוך שבועות ספורים הגיעו למכללה כ-250 פניות ממועמדים. בשנת 1996 נפתח מסלול ראשון במינהל החינוך ובו 40 סטודנטים, ובשנה שאחריה נפתח מסלול במינהל עסקים אותו החלו 127 סטודנטים – רובם המכריע חרדים ספרדים (לופו, 2003; ריאיון בוטבול, 2011).

במסלולים החרדיים בטורו קולג' למדו ס"ה 322 סטודנטים בשישה מחזורים (שניים בשנה), אך התוכנית לא התמידה לאורך שנים. לימודים אקדמיים דרך שלוחות של אוניברסיטאות מחו"ל הפכו ל"מכת מדינה" בשנות התשעים, כאשר רמת הלימודים במרביתן הייתה נמוכה מאוד (וולנסקי, 2005; Lieven & Graeme, 2006). תיקון לחוק המועצה להשכלה גבוהה משנת 1998 קבע שתארים של מוסדות מחו"ל לא יוכרו בישראל, ושהערכת התואר ושקילתו לצורכי מתן דרגה ושכר תיעשה בהתאם לבדיקה פרטנית, ולא באופן אוטומטי, כמו במוסדות הישראליים.¹³ החלטת המל"ג סתמה את הגולל על הלימודים במסלול החרדי של טורו קולג', שהרמה בו לא עמדה בתנאי המל"ג החדשים, והחל משנת 1999 הפסיקו ללמוד במכללה סטודנטים חרדים (ריאיון בוטבול, 2011).

במקביל למו"מ בינה לבין בוטבול, החלה האוניברסיטה העברית בשנת 1997 להפעיל מסלול הסבה ללימודי עבודה סוציאלית במכללה החרדית נווה ירושלים (Garr & Marans, 2001).¹⁴ תוכנית זו נסגרה לאחר שני מחזורים, בשל טענת האוניברסיטה שרמת הלימודים של בנות המכללה והרקע המקצועי שלהן איננו מספק (דהאן ואבירם, 2010).¹⁵ הכישלון בשיתוף הפעולה עם "נווה ירושלים" ועם יוזמותיו של בוטבול, הותיר את האוניברסיטה העברית מחוץ למעגל המסלולים האקדמיים לחרדים במשך למעלה מעשור.

כאמור, האפשרות ללימודים אקדמיים לאוכלוסייה חרדית הייתה קיימת שנים רבות במוסדות בעלי אוריינטציה תורנית, אך בפועל ניכר מיעוט הפניות בשל סיבות אידאולוגיות וחברתיות. היוזמה ללימודים אקדמיים במגזר החרדי צמחה דווקא מתוך

¹³ תיקון מס' 11 לחוק ההשכלה הגבוהה, סעיף 25 (ז), התשנ"ח, 1998.
¹⁴ לא היה זה הניסיון הראשון מצד גורמים חרדיים להפעיל לימודים לעבודה סוציאלית לבנות המגזר החרדי. גורמים בחסידות צאנז בנתניה ביקשו ליזום מהלך כזה עוד בשנת 1992 בשל

צורכי הקהילה, אך אוניברסיטאות חיפה ותל-אביב דחו את הרעיון (דהאן ואבירם, 2010).
¹⁵ "נווה ירושלים" איננו מוסד חרדי סטנדרטי בשל ריבוי תלמידות ממוצא אמריקני ותלמידות חוזרות בתשובה בו (דהאן, 2004). הדבר תואם את הנטייה של מעצבי מדיניות מן המגזר החרדי ומן המגזר הכללי לבחון שינויים בפריפריה של הקהילה החרדית. ראו על כך בהמשך בסעיף העוסק בדרך הפעולה התוספתית.

החברה החרדית עצמה, כאשר בשלב הראשון היו מניעה פוליטיים, ומקצת מיזמיה היו דמויות פוליטיות הקשורות בתנועת ש"ס.

כישלון הקמת מסלולי הלימודים בטורו קולג' ובאוניברסיטה העברית, מלמדים על הפער הגדול שנפער בשלבים הראשונים בין היזמים החרדים של התוכנית לבין גורמים באקדמיה. בעוד שהיזמים והסטודנטים החרדים שפנו ללימודים אקדמיים חיפשו "תואר קל", סירבה, כאמור, האוניברסיטה העברית, שהייתה אמנם נכונה להצטרף ל"ניסוי", להתפשר על רמת הלימודים.

ההצלחה המהירה של טורו קולג' מצביעה עם זאת על הפוטנציאל הגדול של לימודים אקדמיים במגזר החרדי. הנהירה של מאות סטודנטים למסלול זה מעידה על ההבנה שחלחלה במגזר החרדי בדבר הערך הרב שיש לתואר אקדמי. המל"ג שנחרדה מן הרמה הנמוכה במוסד (ובשלוחות של אוניברסיטאות זרות אחרות), הבינה שהנזק של תארים באיכות כה נמוכה עולה על התועלת, וסגרה פרצה זו בחוק. אך מכישלונות אלו ניתן ללמוד גם על סוד ההצלחה של המסלולים שנפתחו מאוחר יותר, בהם נעסוק להלן. אלו גישרו בצורה טובה יותר על הפער בין רצון החרדים בתואר לשם מקצוע, לבין הרצון העקרוני של המל"ג בלימודים אקדמיים ברמה נאותה – שני הצדדים נאלצו לעשות עוד דרך ארוכה.

מהכשרה מקצועית לאקדמיה – המרכז החרדי להכשרה מקצועית: 1996–1999

במקביל לפתיחת המסלול של טורו קולג' נעשה ניסיון צנוע יותר לקדם הכשרה מקצועית לחרדים. גם במקרה זה היזם היה יהודי אמריקני, ד"ר אברהם פוס, שהציע לפרופסור החרדי צבי ויינברגר מבג"ט לשמש מנהל אקדמי של תוכנית הכשרה מקצועית לחרדים. המרכז החרדי להכשרה מקצועית (להלן "המרכז החרדי"), נפתח בשנת 1996 בירושלים ובבני-ברק, ובו תוכנית לגברים בלבד (חקק, 2004; לופו, 2003).

כמנהל-מייסד של המרכז מונה הרב יחזקאל פוגל, שניתב את תחומי הלימוד למקצועות המחשב. היה בכך שינוי לעומת הכוונות המקוריות של יזמי המוסד, שחשבו על מקצועות שירות דוגמת טכנאות חשמל, כפי שמקובל בחלק מן הציבור החרדי האמריקני (ריאיון פוגל, 2011).¹⁶

מוסד ההוראה היה תחילה בג"ט, אך בעקבות חילוקי דעות בין המוסדות, הוחלט ב"מרכז החרדי" לפנות למחלקה ללימודי חוץ של הטכניון. ראש המחלקה בטכניון היה פרופסור דתי למתמטיקה בשם דניאל הרשקוביץ, לימים שר המדע, שנרתם בהתלהבות לתוכנית.

¹⁶ על הנטייה של חרדים אמריקנים, בייחוד במגזר החסידי, לעבוד במקצועות שירות, ראו גונן (2000).

מידת החשיפה של המגזר החרדי לעולם האקדמי הייתה נמוכה, ולפיכך, חתימת הטכניון על התעודות היוותה אבן שואבת לסטודנטים, הגם שהיו אלו לימודי תעודה בלבד (ריאיון פוגל, 2011).

הצלחת "המרכז החרדי" הביאה את פוגל לנסות "לעלות מדרגה" בתחומי ובהיקף הלימודים, ובשנת 1998 הוחל ללמד בו גם הנדסאות. המרכז גם התרחב באותה שנה, ופתח סניפים חדשים באשדוד ובמודיעין עילית, כמו גם מסלולי לימוד לנשים. במרוצת הזמן גילה פוגל, שמסלול לתואר ראשון כולל פחות שעות ממסלול הנדסאים, למרות שהתמורה בצדו, מבחינת הכנסה, עשויה להיות גבוהה יותר. עם זאת, פוגל לא האמין שהוא יוכל ליצור את השינויים שיהפכו את "המרכז החרדי" למוסד המעניק תואר אקדמי (חקק, 2004). רק פנייה של פרופסור נחמיה לב-ציון שעמד באותה עת בראש הו"ת, שכנעה אותו שתיכתן אפשרות כזו (ריאיון פוגל, 2011).

בדומה לפעולת המרכז החרדי, החל גם בג"ט להפעיל מסלול הכשרה מקצועית לחרדים. בשנת 1996, נפתח בבג"ט מסלול לחרדים ללימוד תכנות מחשבים ללא קבלת תואר, אך באופן שאיפשר לבוגרים המעוניינים בכך להמשיך את לימודיהם לתואר ראשון (לופו, 2003; ריאיון בודנהיימר, 2011).

החלטות המל"ג וביצוען: 1999-2001

צעד ראשון לקראת מעורבות המל"ג בהשכלה גבוהה לחרדים, נעשה בשנת 1998, בפגישה של ראש הממשלה דאז, בנימין נתניהו, עם ראש הו"ת, בה הועלה הצורך בהכנסת גברים ונשים חרדים ללימודים טכנולוגיים גבוהים (לופו, 2003). המעורבות תפסה תאוצה דווקא לאחר כניסתו של שר החינוך יוסי שריד לתפקיד ראש המל"ג. שריד תמך ביוזמתו החדשה של גב"י בוטבול להקמת מכללה חרדית עצמאית חדשה לאחר סגירת השלוחה של טורו קולג'.¹⁷

ביולי 1999 נפגשו ראשי המל"ג, "המרכז החרדי", בג"ט, וגב"י בוטבול, לדיון מכריע בדבר לימודים אקדמיים לחרדים. החלטת המל"ג שהתקבלה באותו חודש הייתה על הקמת מכללות אקדמיות חרדיות עצמאיות בירושלים ובגוש דן. עם זאת, בשל ההבנה שתהליך הקמתן יהיה ארוך, החליטה המועצה שהלימודים בירושלים יהיו בשלב זה במסגרת בג"ט (כולל מוסד נפרד לנשים), ושבגוש דן יוקם מרכז אקדמי בתוך "המרכז החרדי". עד לקבלת הכרה עצמאית מהמל"ג, הוחלט שגם בו ילמדו את תוכניות הלימודים של בג"ט.¹⁸

¹⁷ שר החינוך מוגדר על פי חוק כראש המל"ג. הגורם האקדמי החשוב במועצה הינו ראש הו"ת ואחריו סגני ראש המל"ג.

¹⁸ ראו דין וחשבון שנתי 7-26 של המועצה להשכלה גבוהה 1999-2000, עמ' 26.

כתוצאה מן ההחלטה, הקים בג"ט מסלול לגברים חרדים בשם "מכון נוה" בתוך בג"ט בירושלים. אך הניסיונות לשיתוף פעולה בין ה"מרכז החרדי" בבני-ברק לבג"ט לא עלו יפה, ובהסכמת המל"ג הוחלט על "הפרדת כוחות": בג"ט קיבלו אישור מיוחד מן המל"ג להקים שלוחה בגוש דן, בסמינר לוסטיג לבנות, וה"מרכז החרדי" הקים מכללה חרדית¹⁹ (מכללת בני ברק חרדית, להלן מבח"ר) שפעלה תחת אחריות אקדמית של אוניברסיטת בר-אילן. שלושת המסלולים נפתחו בשנת 2000.

גב"י בוטבול המשיך בניסיונותיו להקים מכללה אקדמית עצמאית בירושלים, ובמסגרת מאמציו שילב בעמותת "צא ולמד", את בתו של הרב עובדיה יוסף, הגב' עדינה בר-שולם. ואכן, המל"ג אישרה בסוף שנת 2000, הקמה של מכללה חרדית בירושלים, שתפעל תחת אחריות אקדמית של האוניברסיטה העברית. לאחר שבמשך יותר משנה אפסו הסיכויים להגיע להסכמה עם האוניברסיטה העברית בדבר תנאי הסף לתוכנית, אישרה המל"ג לבר-שולם, שהפכה בשלב זה ליו"ר המכללה, לפנות לאוניברסיטת בר-אילן, בכדי שזו תיקח אחריות אקדמית לתוכנית. צעד זה נעשה למרות מדיניות המל"ג באותה עת בדבר ביטולן של שלוחות אקדמיות רחוקות.²⁰ הלימודים במכללה החרדית ירושלים החלו לבסוף בשנת 2001 (ריאיון בר-שולם, 2011; ריאיון לויטן, 2011).

מודל ה"פלטפורמות" ומסלול לחרדים במוסדות פרטיים: 2003-2001

בשנת 2003 נסוגה המל"ג סופית מן הכוונה להקים מוסד אקדמי חרדי עצמאי, וביוזמתו של סגן יו"ר המל"ג פרופסור יחזקאל טלר²¹ פנתה למדיניות חדשה שכונתה "מודל הפלטפורמות".²² על פי המודל היוו הקמפוסים החרדיים במכללה החרדית ובמבח"ר אכסניה למוסדות אקדמיים שונים. הנהלת הקמפוס קיבלה אחריות על המעטפת הארגונית של המוסד (מנהלה, רישום, פרסום), ובידי המוסדות האקדמיים הופקדו תחומי

¹⁹ השם "מכללה" עשוי להיות מטעה. בניגוד למכללות רגילות המהוות מוסד אקדמי לכל דבר, מכללה זו, כמו המכללה החרדית ירושלים המוזכרת להלן, הינם קמפוסים שבהם מוסדות אקדמיים אחרים הם אלו שמפעילים את תוכניות הלימוד.

²⁰ ראו החלטת המל"ג 684/9 שהתקבלה ב-12.6.2001.

²¹ טלר גם עמד בראש הוועדה המלווה של מל"ג ללימודים אקדמיים לחרדים.

²² ההחלטה הסופית התקבלה במליאת המל"ג ביום 16.12.2003: "המסגרות הארגוניות הקיימות בירושלים ובגוש-דן ללימודים אקדמיים לחרדים, בהן מתקיימות תוכניות לימודים אקדמיות של מוסדות מוכרים להשכלה גבוהה במגוון מקצועות, הן הדרך המתאימה לקיום לימודים אקדמיים למגזר החרדי בשלב זה". ניתן לראות בהסתייגות המובעת במילים "בשלב זה" את שאריות התפיסה המקורית של המל"ג שהעדיפה מוסד חרדי עצמאי. הייחודיות של הפלטפורמות לחרדים ניכרת בהחלטה 519/10 שהתקבלה במל"ג ב-18.5.2004. בהחלטתה, החריגה המועצה את התוכניות לחרדים מן הכלל הקובע שמוסדות לא יוכלו ללמד יותר משישית מחומר הלימודים מחוץ לשטח הקמפוס.

הלימוד וצוות ההוראה (מלאך וכהן, 2011; מלחי, כהן וקאופמן, 2008).

באימוץ מודל הפלטפורמות, העניקה המל"ג עוצמה רבה בידי מוסדות האכסניה החרדיים, שזכו באחת לאפשרות בחירה בין המוסדות האקדמיים השונים ביחס לכל אחד מתחומי הלימוד. בהתאם להחלטה זו, החלה ללמד במבח"ר, לבד מאוניברסיטת בר-אילן גם אוניברסיטת חיפה, ובדומה להן מכללת הדסה והאוניברסיטה הפתוחה במכללה החרדית בירושלים (ריאיון טלר, 2011; ריאיון לויטן, 2011).

גב"י בוטבול, היזם הבלתי נלאה, המשיך לחתור באותן שנים להקמת מוסד אקדמי חרדי עצמאי בירושלים, אך שינוי המדיניות של המל"ג סיכל את מאמציו. בשל כך, ובד בבד פנה בוטבול לשלוחה האקדמית של אוניברסיטת מנצ'סטר בקרית-אונו, שהייתה בהליכי אישור של המל"ג, בבקשה לפתוח תוכנית לחרדים במסגרת המכללה. בניגוד למבח"ר ולמכללה החרדית ירושלים, השלוחה באונו הייתה מוסד אקדמי פרטי שלא תוקצב על ידי הות"ת, שעלויות הלימודים בו גבוהות בדומה למכללות פרטיות שהוקמו באותן שנים בישראל (פסלר, 2005; שביט ואח', 2006).

בשנת 2001 נפתח באור יהודה קמפוס חרדי של מכללת קרית-אונו, בו למדו הסטודנטים מינהל עסקים ומאוחר יותר גם משפטים. בשנת 2003 קיבלה המכללה הכרה מן המל"ג כמוסד ישראלי הרשאי להעניק תארים, ובוגרי התוכניות בקמפוס החרדי החלו לקבל בה תארים מוכרים (מלחי, ואח', 2008).

יוצא אפוא שבשנת 2003, פחות מ-4 שנים לאחר פתיחת המסלול האקדמי הראשון לחרדים, כבר נתקבעו במל"ג שני המודלים העקרוניים למסלולים ייעודיים לחרדים: מודל הפלטפורמות (המכללה החרדית ירושלים ומבח"ר) ומודל תוכנית לחרדים בתוך מוסד מתוקצב (בג"ט) או פרטי (הקריה האקדמית אונו). מבנה זה התאים להתנעת התהליך של כניסת חרדים לאקדמיה והוא נשמר ללא שינויים עקרוניים במשך קרוב לעשור.

צמיחה מספרית מהירה: 2004-2013

סיכום ביניים למסלולים החרדיים שערך סגן יו"ר המל"ג פרופסור יחזקאל טלר בשנת 2004, הצביע על תוצאות מאכזבות: לאחר חמש שנים של ניסיונות נמרצים למדו-700 600 סטודנטים בלבד במסלולים אלו, כשרובם אינם באים מן הליבה החברתית של החברה החרדית. טלר התייחס גם לתוכניות עתידיות והביע ספקנות גדולה לגבי אפשרות ההתרחבות וההתפתחות של האקדמיה לחרדים.²³

²³ נס מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות (2004). לימודים מקצועיים ואקדמיים בחברה החרדית. עמ' 9-15. <http://www.fips.org.il/Fips/Site/system/UploadFiles/DGGallery/kenes-orthodox.pdf>. נדלה ב-29.7.2013.

בפרספקטיבה של למעלה מעשור נראה שלימודים אקדמיים במגוון תחומים הפכו דווקא לנורמה מקובלת בייחוד בקרב נשים חרדיות.²⁴ בקרב גברים, התופעה רווחת יותר מבעבר, אם כי עדיין בעיקר בתחומים שנתפסים כ"אינסטרומנטליים" כמו מינהל עסקים ומשפטים.²⁵ כפי שנראה להלן, בין השנים 2003-2013, חל גידול ניכר במספר הסטודנטים החרדים, במספר המוסדות המאפשרים לימודים לחרדים ובמגוון תחומי הלימוד.

מספר סטודנטים: בשנת 2003 למדו בכלל התוכניות לחרדים כ-1,150 סטודנטים בלבד (לופו, 2003; בנק ישראל, 2011). תוך פחות מעשור, בשנת 2012, זינק מספרם ל-7,254.²⁶ שיעור הסטודנטים ובעלי תואר אקדמי באוכלוסייה החרדית בגילאי 25-39 אף עלה בחמש השנים האחרונות (2007-2012) מ-15.6% ל-20.5%. נתונים מעודכנים אודות מספרי הסטודנטים, החלוקה המוסדית שלהם, ושיעורם בכלל האוכלוסייה החרדית מופיעים ב**נספחים** למחקר זה. עם זאת, מרבית הסטודנטים בייחוד במוסדות המתוקצבים הינם נשים. בשנת 2003 39% מן הסטודנטים היו גברים, ושיעורם במוסדות המתוקצבים בשנת 2011 נותר עומד על 38% מכלל הסטודנטים החרדים (זטקובצקי, 2013).²⁷

מספר המוסדות: מאז שנת 2005, נוספו מספר מוסדות שפתחו את שעריהן בפני חרדים במסגרת "קמפוס חרדי". בקמפוסים החרדיים לומדים הסטודנטים בכיתות ייעודיות הנפרדות מגדרית ומופרדות משאר הסטודנטים במוסד. מוסדות אלו כוללים את מכון לנדר (2009), המרכז האקדמי כרמל (2009), ומכללת צפת (2009) ופתיחת מסלול לגברים במכללה החרדית ירושלים (2008).²⁸ החל משנת 2012 נפתחו מוסדות אקדמיים רבים נוספים במסגרת תוכנית המח"רים שתידון בהרחבה בפרק השלישי.

עוד תופעה ראויה לציון שהתרחשה בשנים אלו היא פנייה של סטודנטים חרדים למסלולים במסגרת אוניברסיטאות רגילות שאינן "פלטפורמות". המסלול הבולט הינו לימודים במסגרת האוניברסיטה הפתוחה, אך סטודנטים חרדים החלו ללמוד כיחידים

²⁴ פילוח נתוני הסקר החברתי של הל"מ"ס לשנת 2012 מצביע על כך ש-30% מן הנשים החרדיות בגילאי 25-39 למדו או לומדות לקראת תואר אקדמי, זאת לעומת 11% בלבד מקרב הגברים.

²⁵ השוואה בין סטודנטים גברים ונשים בקריה האקדמית אונו ובבג"ט ראו להלן בסעיף העוסק בשינויים אינקרמנטליים.

²⁶ החישוב מבוסס על עיבוד של נתוני הות"ת והלמ"ס. ראו פירוט וניתוח של מספר הסטודנטים החרדים בנספח א' למחקר זה.

²⁷ בדוח בנק ישראל המביא את הפילוח המגדרי לשנת 2010 בלבד נכתב שעיקר הגידול המספרי היה בקרב הגברים (בנק ישראל, 2011). על פי הנתונים שבידינו (מלאך וכהן, 2011; לופו, 2003, נהוראי, 2004), קביעה זו נכונה ביחס למכללות שאינן מתוקצבות אולם איננה מבוססת ביחס לאלו המתוקצבות.

²⁸ בשלושת המוסדות הראשונים מלמדים מינהל עסקים ומשפטים בלבד. הדבר מצביע על הנטייה של בוגרי ישיבות חרדיות לבחור במקצועות המאפשרים תואר בקלות יחסית, גם אם שוק העבודה מוצף בבוגרי מקצועות אלו. דיון על כך ראו בהמשך הפרק, בסעיף העוסק בפקוח ורגולציה. במכללה החרדית ירושלים מנעד מקצועות הלימוד רחב יותר והוא כולל את מדעי המחשב, עבודה סוציאלית, כלכלה ולוגיסטיקה ומסלול משולב של תקשורת ומדע המדינה.

ובקבוצות קטנות גם באוניברסיטת בר-אילן, בטכניון ובאוניברסיטאות אחרות (מלאך וכהן, 2011).

מיסוד התמיכה: משהתברר שאחד החסמים המרכזיים ללימודים אקדמיים בקרב חרדים הינו החסם הכלכלי, נוסדו מספר קרנות סיוע. הנדבן החרדי דב פרידברג, הקים בשנת 2006, בסיוע פרופסור עמירם גונן, את קרן פרידברג, שהעניקה באמצעות עמותת ידידות טורונטו, תמיכה לסטודנטים חרדים הלומדים דווקא במוסדות כלליים. קרן נוספת, ק.מ.ח, נוסדה בשנת 2007, במטרה להעניק תמיכה לגברים חרדים הלומדים באקדמיה ובמוסדות להכשרה מקצועית. לשתי קרנות אלו חבר בשנת 2009 מימון ממשלתי, בתוכנית שנקראת "חרדים לעתידם" הפועלת במסגרת תב"ת (הג'וינט ומשרד התמ"ת). בשנת 2007 החלה לפעול גם תוכנית חלמ"ש (חרדים לומדים מקצועות ישימים) המסייעת במלגת שכר לימוד ומחיה לסטודנטים גברים הלומדים מקצועות הנדסה (מלאך וכהן, 2011).

התוכנית הרב-שנתית של הות"ת לשנים 2011-2016

במהלך שנת 2012 הושקה תוכנית חומש ראשונה של ות"ת להנגשת ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית, שיצרה שינוי מערכתי בלימודי חרדים באקדמיה. התוכנית כוללת הקמת מסגרות חרדיות חדשות (מח"רים) בסמיכות גאוגרפית אל ובחסותן של אוניברסיטאות ומכללות מתוקצבות קיימות, כאשר כל מח"ר יפעל תחת מוסד אחד בלבד.

אופן התקצוב של המוסדות החדשים משוקלל בתוכנית על פי מידת הקרבה הגאוגרפית שלהם למוסד האם ובהתאם למקצועות שיילמדו בהם (המועצה להשכלה גבוהה, 2011). לצורך עידוד מקצועות טכנולוגיים ויישומיים ערכה הות"ת אבחנה בין שלוש קטגוריות: הנדסה ומדעים, מקצועות יישומיים ותחומי לימוד אחרים, כשהתמיכה לחונכות בקטגוריה הראשונה גדולה פי שניים מאשר הקטגוריה השלישית. התנאים להפעלת המח"רים כוללים גם מכינה מלאה בהיקף של 15 חודש וקבלת סטודנטים בעלי רקע חרדי בלבד.

כבר בשנה הראשונה להשקתה של תוכנית זו (תשע"ג, 2012-2013) נפתחו במסגרתה שמונה תוכניות במוסדות הבאים: האוניברסיטה העברית, הטכניון, מכללת אשקלון, בצלאל, מכללת הדסה, מכללת צפת, המכללה להנדסה ירושלים ומכללת סמי שמעון. בשל השינויים הכרוכים בתוכנית וחשיבותה לעתיד ההשכלה הגבוהה לחרדים היא תדון בהרחבה בפרק 3 להלן.

ציוני דרך בכניסת חרדים ללימודים אקדמיים

השנה	האירוע/ההחלטה
1969	הקמת בית הספר הגבוה לטכנולוגיה (מכון לב, בג"ט), מוסד אקדמי למקצועות ההנדסה בהנהלה תורנית-חרדית
1996	פתיחת המרכז החרדי להכשרה מקצועית – ללא תואר אקדמי, פתיחת מסלול הכשרה מקצועית במחשבים בבג"ט
1996	פתיחת מסלולים אקדמיים ייעודיים לחרדים בטורו קולג' בירושלים
1999	החלטת המל"ג על הקמת מוסדות אקדמיים ייעודיים לחרדים
2000-1999	הקמת המכללה החרדית בבני-ברק (מבח"ר), פתיחת מסלולים לחרדים בבג"ט (מכון לוסטיג ומכון נוה)
2001	הקמת המכללה החרדית ירושלים והקמפוס החרדי בקריה האקדמית אונו
2003	אימוץ סופי על ידי המל"ג של מודל "הפלטפורמות" – בהוראת מוסדות אקדמיים חיצוניים, ודחיית הרעיון של מכללה חרדית עצמאית
2006	סטודנטים חרדים מתחילים ללמוד באוניברסיטה הפתוחה באמצעות תמיכת קרן פרידברג
2007	הקמת קרן ק.מ.ח לתמיכה בסטודנטים חרדים גברים ופתיחת תוכנית חלמי"ש לתמיכה בסטודנטים גברים הלומדים מקצועות הנדסה
2009	השקת תוכנית "חרדים לעתידם" באחריות ניהולית של תב"ת (הג'וינט ומשרד התמ"ת)
2012	אישור המל"ג לתוכנית הרב-שנתית לחרדים של הות"ת ופתיחת מסלולים אקדמיים חדשים עבורם (מח"רים)

פרק 2

תנאים, שחקנים ומאפיינים של האקדמיה לחרדים

התנאים שהניעו את הקמת המסגרות לחרדים

שינויים דמוגרפיים

הגידול הדמוגרפי המהיר של החברה החרדית, נתן את אותותיו בלחץ חרדי "מלמטה" להקים מסגרות להשכלה גבוהה שיתמודדו עם הנגזרות הכלכליות-חברתיות של השגשוג המספרי. הדאגה של יזמי המסגרות לחרדים באקדמיה תועלה פנימה אל העוני החרדי המעמיק והיעדר אפשרויות תעסוקה לחברה החרדית הגדלה במהירות (חקק, 2004; ריאיון טלר, 2011).

ההתמקדות בצורכי הקהילה החרדית נבעה מן העובדה שהפעולות הראשונות לפיתוח מסלולים אקדמיים לחרדים היו של יזמים חרדים. כך למשל, מספר יחזקאל פוגל, ממייסדי מסלולים אלו, על שיחות רבות בשלהי שנות התשעים, בייחוד בקרב קבוצות של "חרדים מודרניים", שעסקו בעתיד הבנות שלמדו בסמינרים, והבנים שלא מצאו את מקומם בכולל לאחר שנות לימוד רבות. מוטיב שחזר בשיחות אלו היה הרוויה של השוק הפנימי החרדי, והקושי הטמון בכך שהסמינרים והשיבות מכשירים את בוגריהם להוראה או למקצועות קודש בלבד, בלי להעניק להם כלים להשתלב בשוק העבודה (גוטליב, 2007; ריאיון פוגל, 2011).

גב"י בוטבול שהקים את המסלול החרדי בטורו קולג', העיד אף הוא שלאחר שנפתח המסלול לגברים, הופעל עליו לחץ רב מצד הורים, לפתוח מסלול מקביל לבנות. בירור היתכנות שערך העלה, שמתוך 3,000 בנות שמסיימות בכל שנה את לימודי הסמינרים בירושלים לבדה, עובדות בהוראה רק 120 מהן. הלחץ שנבע מן הגידול הדמוגרפי חייב את היוזמות האקדמיות (ריאיון בוטבול, 2011).

ביטוי נוסף ללחץ הדמוגרפי "מלמטה" שלא התייחס בתחילה למגמות המקרו של המשק הישראלי, ניכר בהיעדר חישובים שיטתיים של יזמי התוכניות לתחזיות דמוגרפיות, ובה בעת אי הצגת יעדים מספריים לכניסת חרדים ללימודי השכלה גבוהה. הבדל זה בולט

במיוחד נוכח הנתונים שעמדו כל העת בפני מקבלי ההחלטות בנוגע לחרדים בתחומי הצבא והשירות האזרחי, שיעור הגיוס של המגזר החרדי, האתגרים הכרוכים בגידולו של מגזר זה והיעדים לשינוי המצב.²⁹

המל"ג לעומת זאת עברה תהליך משמעותי בנוגע למיקום הסוגיה בהקשר הדמוגרפי שלה. בשנים הראשונות לבניית המסלולים התייחסו דיוניה לגידול הדמוגרפי של החברה החרדית, המחייב את כניסתם של אלו להשכלה הגבוהה. עם זאת נמנעה המל"ג בהחלטותיה מלהציב יעדים מדידים לשילוב האוכלוסייה החרדית בלימודים אקדמיים (ריאיון אסרף, 2011). רק בשלבים הראשונים של גיבוש התוכנית הרב-שנתית של הו"ת לאוכלוסייה החרדית לשנים 2011-2016, העמידה זו לראשונה יעד של הגדלת מספר הסטודנטים לתואר ראשון וגם זה במוסדות המתקצבים בלבד (ריאיון גת, 2011). בגרסה הסופית של התוכנית הרב-שנתית שאושרה במל"ג בתחילת 2012, כבר נוסח יעד ברור ושאפתני להגדלת מספר הסטודנטים החרדים בכלל המוסדות.

הצורך בלימודים אקדמיים לחרדים כנגזרת של גידולם הדמוגרפי, נמצא אפוא כל העת בתודעותם של יזמי המסלולים כמו גם של ראשי המל"ג, כגורם לחץ כללי. כפי שנראה להלן בפרק 3, עם השקת תוכנית רב-שנתית של הו"ת לשנים 2011-2016, הפכה הסוגיה הדמוגרפית לכזו הגוזרת גם יעדים מספריים ברורים.

כשל שוק בהסדריות הקיימת

הצלחתן הפוליטית של המפלגות החרדיות החל משנות השמונים של המאה העשרים, יצרה בקרב חרדים רבים תלות בתמיכה מדינתית (ברמן, 2000; פרל, 2003). התמיכה המדינתית בבחורי ישיבות ובאברכי כולל שתפחה במהלך שנות השמונים והתשעים, גרמה לעלייה בשיעור הגברים החרדים שאינם עובדים ולהתקבעות שיעור התעסוקה של הנשים החרדיות (בן-דוד, 2010, 2011). בטווח הקצר הצליחו אמנם משפחות חרדיות להחזיק מעמד, אף כי נותרו מחוץ למעגל התעסוקה הודות לקצבאות הכולל, קצבת הבטחת ההכנסה ותמיכות נוספות, אך המשברים הכלכליים בישראל ובארה"ב והפחתת התמיכה הממשלתית בייחוד בקצבאות הילדים, הותירו את החברה החרדית בפני שוקת שבורה (בנק ישראל, 2008; גוטליב, 2007; כהן, 2005). במשך שנים רבות יכלו בחורי ישיבות ובוגרות סמינרים לפנות להכשרה או להסבה מקצועית קצרה שסייעו להם להשתלב באופן מהיר בשוק העבודה, כמקובל בקרב קהילות חרדיות בארה"ב ובבריטניה (גונן, 2000, 2005; Poll, 1962). במקביל לתהליכים אלו, שוק העבודה הגלובלי והישראלי לא שקט על שמריו והשינויים שחלו בו יצרו מצב שהכשרה

²⁹ חוברת שכתב ושולח בוטבול לחברי המל"ג מבארת בהרחבה את הצורך במכללה אקדמית חרדית עצמאית (בוטבול, 2003). החוברת מתייחסת למספר החרדים בישראל ולהיעדרם מן האקדמיה אך כלל לא מציבה יעדים מספריים למכללה האקדמית העצמאית אותה הוא מציע להקים.

מקצועית רגילה ללא תואר אקדמי, הניבה משכורות נמוכות מן הממוצע (מועלם ופריש, 1999; תמיר ואח', 2010).

האוכלוסייה החרדית שביקשה להשתלב בשוק העבודה ניצבה אפוא בפני התלבטות לא קלה: יציאה ממעגל הלומדים לוותה בצמצום ניכר של תמיכות, ומנגד כניסה למעגל העבודה בשכר נמוך הפכה לא כדאית מבחינה כלכלית. גם כניסתן של נשים חרדיות למעגל העבודה גבתה מחיר של ביטול קצבת הבטחת הכנסה לאברכים וצמצום חלק מן ההטבות שמקבל זוג שאיננו עובד (בנק ישראל, 2011; לוי, 2009).

שוק העבודה הלא-אקדמי היווה בעיה נוספת בעבור רבים מן המגזר החרדי. חלקים ניכרים בו, בעיקר בחברה הליטאית, הינם בעלי תפיסה עצמית אליטיסטית. האפשרות לפנות לעבודה של "צווארון כחול" נפסלה לפיכך מבחינתם על הסף (שטדלר, 2001). יתרה מזו, פנייה לעולם התעסוקה יצרה באופן מיידי פחות במעמדו של האברך החרדי. אברכים רבים הרגישו צורך לפנות לעבודות שיעניקו להם תחושת יוקרה עצמית, שתהווה אלטרנטיבה לתחושת השייכות ל"חברת הלומדים" (חקק, 2004; מלחי ואח', 2008).

דרך המלך לפתרון הבעיה הכלכלית והחברתית שרבעה לפתחם של פרטים חרדים רבים, הייתה פנייה ללימודים אקדמיים, שהכנסה גבוהה יחסית צפויה להם ויוקרה בצדם. בקרב נשים חרדיות, במקרים רבים, היוו הלימודים האקדמיים דרך יחידה לאפשר לבן הזוג להישאר בעולם הישיבות (קלעג', 2010). יתר על כן, חרף הביקורת בחלק מן החוגים החרדיים על לימודים אקדמיים, יחסה של החברה החרדית בפועל לבוגרי מוסדות אקדמיים, הוא של הערכה גבוהה יותר מאשר למי שפנו להכשרה מקצועית (מלחי ואח', 2008). הדבר מצביע על פער בין עמדה אידאולוגית עקרונית לבין המצב בפועל כלפי מי שכבר יצא ללימודים.

את היחס הדואלי לפנייה ללימודים אקדמיים ניתן להבין באמצעות אנקדוטה אודות ראש ישיבה ליטאית באנגליה, כלפי תלמידו שבישר לו שפנה ללימודים גבוהים. לאחר ששמע היכן הצעיר מתעתד ללמוד נחה דעתו מעט והפטיר: "לכל הפחות בקיימברידג".³⁰ קשה לראות במוסדות החרדיים החדשים "קיימברידג", אך חלקם הגדול הצליח ליצור "גאוות יחידה" בקרב הלומדים בהם, ולטעת בהם את התחושה שלימודים במוסדות אלו יאפשרו להם למצוא פרנסה בשכר ראוי (הלר, 2009; מלחי ובראל, 2012).

אי נחת בקרב תת-קבוצות מההסדר הקיים

דעת הקהל החילונית והדתית הייתה מעורבת בעקיפין בלחץ להקמת מסגרות אקדמיות חרדיות. הלחץ בא לידי ביטוי בביקורת פוליטית, מקצועית וחברתית נוקבת על מקומם החסר בשוק התעסוקה (כהן וזיסר, 2003; שלו ולוי, 2004) והשאלה האם הדרך לכך

³⁰ ראו רותם, ת' "תנועת ההשכלה", הארץ, 29.12.2002.

תעבור באקדמיה או בהכשרה מקצועית לא העסיקה את דעת הקהל הכללית. יזמים של מסגרות ההשכלה האקדמית לחרדים שהיו ערים לביקורת הציבורית אודות החרדים, סברו שהשכלה גבוהה תיתן לכך מענה (ריאיון בר-שלום, 2011; ריאיון דרעי, 2011; ריאיון שרייבר, 2011).

בציבור החרדי עצמו חברו מספר תת-קבוצות שלא רוו נחת מן ההסדר הקיים, לפיו חרדים כקבוצה מנועים מללמוד במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. הקבוצה הראשונה הייתה של **חרדים מזרחיים**, מצביעי ש"ס. כזכור, הפרויקט הראשון שהוקם עבור חרדים בטורו קולג', נועד להגדיל את מאגר בעלי התארים עבור משרות לאנשי ש"ס. חלקם הגדול של תומכי ש"ס לא גדל בחברה החרדית השמרנית וערכי העבודה ואפילו ההשכלה הגבוהה לא נתפסו בעיניהם כ"פריצת גדר" (ליאון, 2010; פלדמן, 2007).³¹ משעה שהוסדרו תנאי הצניעות, נהרו ללימודים רבים שביקשו להשיג תואר "כשר" וקל.

תת-קבוצה שנייה שלא השלימה עם היעדרו של תואר אקדמי היו **נשים חרדיות**. בקרב רבות מהן השאיפה לתואר לא נבעה מתהליכי מודרניזציה, אלא הונעה מקשיים כלכליים "להחזיק בית" רק עם תעודת הוראה לא רלוונטית מן הסמינר. כמה חוקרים הצביעו על כך שפנייתן ללימודים אקדמיים נועדה דווקא לשמור על אופיו החרדי של הבית, תחת האילוצים המודרניים של שינויים חברתיים-כלכליים מהירים (ליוש, 2007; קלעג', 2010).³²

תת-קבוצה שלישית שהתקשתה בשמירה על מסגרת "חברת הלומדים" הורכבה **מצעירים חרדים**. רבים מהם ראו את עצמם מעורבים יותר מהוריהם בחברה הישראלית והושפעו ממגמות פוסט-אידיאולוגיות וחברתיות שרווחו בכלל החברה. הללו נחשפו למידע רב על ה"עולם החיצוני", כתוצאה ממהפכת התקשורת (הסלולר והאינטרנט) שהתחוללה במהלך שנות התשעים. אורח חיים קפיטליסטי, הכולל רווחה כלכלית והצלחה מקצועית, דיבר אל ליבם של צעירים אלו יותר מאשר חיי העוני שהיו כרוכים בחברת הלומדים בה גדלו (אלאור ונריה, 2003; הורוביץ, 2001; זיכרמן וכהנר, 2012; רוז, 2007; שלג, 2000).

תת-קבוצה רביעית שהייתה מעורבת במהפכת הלימודים האקדמיים לחרדים היו **חרדים-לאומיים** (להלן, חרדל"ם). זרם זה, שמוצאו מן הציבור הדתי-לאומי, מתאפיין בהתחזקות דתית ושמירה קפדנית של ההלכה וביחס מסויג לעולם המערבי ולתרבות הישראלית החילונית (כהן וזיסר, 2003; פפר, 2007; שלג, 2000). בניס ובנות מן הזרם החרדל"י

³¹ ראו גם בהרחבה ליאון (2009). אודות השורשים השונים של החרדיות האשכנזית והמזרחית וההבדלים ביניהן ראו בן-רפאל וליאון (2006) ודשן (2006).

³² תפקיד זה הוטל על נשים חרדיות מעצם כניסתן לשוק התעסוקה אף בטרם הוקמו מסלולים אקדמיים לנשים (אלאור, 1992; פרידמן, 1988). ליוש וקלעג' שחקרו נשים הלומדות באקדמיה מצאה שהללו נמצאות במתח בין היותן "סוכנות שינוי" להיותן "שומרות סף". פעמים רבות, בניגוד אולי למצופה, הכרעתן מבטאת דווקא בחירה באדיקות דתית והתבצרות במעגל הדתי (ליוש, 2007; קלעג', 2010).

התקשו למצוא את מקומם באוניברסיטאות רגילות, ואפילו אוניברסיטת בר-אילן בעלת האוריינטציה הדתית חסרה את רף הצניעות הנדרש מבחינתם (ריאיון גלעד, 2011; ריאיון טלר, 2011; ריאיון לויטן, 2011).³³

עליית הרב-תרבותיות בהשכלה הגבוהה בישראל

בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל התאפיינו מוסדות ההשכלה הגבוהה באליטה אינטלקטואלית של מורים ולומדים, שנמנו בדרך כלל עם יוצאי אירופה-אמריקה (יער ושבית, 2001; פרידלנדר ואח', 2002). הדבר נבע מפערים גדולים בין האוכלוסיות השונות בישראל של בעלי השכלה וזכאים לתעודת בגרות, שנשמרו לאורך זמן בשל הכוונת אוכלוסייה מזרחית בעלת נתוני פתיחה נמוכים לתיכונים מקצועיים.³⁴ במהלך שנות השישים, גברה המודעות של מעצבי המדיניות לצורך בקידום קבוצות פריפריות שונות בחברה, ומתן העדפה תקציבית ואחרת לאוכלוסיות אלו (שפירא, שילד ושבית, 1988).

גם בתחום ההשכלה הגבוהה התגבשה באותן שנים מדיניות שנועדה להגביר את נגישותה בייחוד לאוכלוסייה מזרחית ולתושבי הפריפריה. ביטוייה היו הקמת מכינות קדם-אקדמיות וכינון שלוחות אקדמיות לאוניברסיטאות (וולנסקי, 2009). הקריטריונים לקבלה למכינות היו חברתיים וכללו את המוצא, מספר הנפשות בבית, אזור המגורים, וסוג בית הספר בו למד המועמד למכינה (הים-יונס, 2000; רחמן, 1983). המכללות האזוריות הוקמו באזורי פריפריה, והגבירו את הנגישות של אוכלוסייתן לאקדמיה (וולנסקי, 2005; שרמן, 1995; Ayalon & Shavit, 2004).

המכינות הקדם-אקדמיות והמכללות האזוריות היו פתוחות לכל ולמדו בהם סטודנטים מרקעים שונים, גם אם הייתה בהן הטיה עדתית (איילון ויוגב, 2002; הרשקוביץ, 2000). ניתן לראות בכך ביטוי של מדיניות "כור היתוך" שנועדה להשוות את תנאי הפתיחה של צעירים מאוכלוסיות שונות, בלי לתת ביטוי לשוני זה במהלך הלימודים האקדמיים עצמם.

בשלהי שנות התשעים התחולל שינוי עקרוני במדיניות המל"ג ביחס למיעוטים שונים בחברה הישראלית, ובייחוד בחברות החרדית והערבית (מוהנד, 2007).³⁵ במסגרת ניסיון רחב יותר שנעשה בשנים אלו להרחיב את מעגל הלומדים בהשכלה הגבוהה באמצעות הקמת מכללות ציבוריות ופרטיות, נעשה מאמץ ממוקד לשלב בהם גם ערבים וחרדים.

³³ דוגמה משעשעת לנוכחות החרד"לית במוסדות אלו, ניתן למצוא בדיווח על ביקורו של נשיא המדינה שמעון פרס במכללה החרדית. במהלכו, הגיע פרס לפעוטון שמיועד לילדי הלומדים, שם הרים בדרך מקרה את בתו של פעיל הימין ועוזרו של ח"כ בן-ארי, איתמר בן-גביר. ערוץ 7.

³⁴ "כשפרס פגש את הבת של בן-גביר" <http://www.inn.co.il/News/News.aspx/229289> בהתאם לגישת ה"שוויון בחינוך", שפירושה מתן תקציב דומה לכל המוסדות על פי פרמטר של מספר סטודנטים, בלי קשר למצב הסוציו-אקונומי שלהם.

³⁵ השינוי נשען על תמורה עולמית שהתרחשה באותן שנים ביחס להנגשת ההשכלה הגבוהה למיעוטים תרבותיים (Chang, 1999; Stricker et al., 1990).

מספר החלטות של המל"ג בעניין זה ביטאו לראשונה ראייה רב-תרבותית ביחס לאוכלוסיות אלו.³⁶

ועדה שהקימה המל"ג (המועצה להשכלה גבוהה, 2001) לקידום ההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל, הציעה מגוון דרכים לכך, ובהם הקלה על לימודים במכינות, שינויים בבחינה הפסיכומטרית וסיוע כספי לסטודנטים ערבים. אולם שינוי עמוק יותר היה טמון בהצעותיה לגיבוש גישה רב-תרבותית ביחס לסטודנטים הערבים. אלו כללו הקמת מכללה ערבית, שילוב תכנים ייחודיים למגזר הערבי במכינות קדם-אקדמיות שיוקמו ביישובים ערביים והחלת קורס חובה באוניברסיטאות שיעסוק ברב-תרבותיות. המלצות הוועדה התקבלו במלואן על ידי המל"ג³⁷ אך ההצעות ה"רב-תרבותיות" לא יושמו בשל התנגדותה של שרת החינוך וראש המל"ג לימור לבנת³⁸ ונדחו על ידי המל"ג למועד בלתי ידוע (וולנסקי, 2005).

ביחס לאוכלוסייה החרדית לעומת זאת, אימצה המל"ג גם בפועל גישה רב-תרבותית מובהקת. במהלך שנות התשעים התבססה בה ההכרה שסטודנטים חרדים רבים לא יפנו לאקדמיה ללא הפרדה מגדרית מוחלטת, ובשל כך החליטה המל"ג על הקמת קמפוסים נפרדים בגוש דן ובירושלים שיותאמו לאורח החיים החרדי³⁹ (ריאיון אסרף, 2011; ריאיון טלר, 2011).

הקמת הקמפוסים ביטאה שינוי במדיניות המל"ג ביחס לקבוצה החרדית, והפנמת רצונה בהבדלות מוחלטת מממשק עם סטודנטים לא-חרדים (ריאיון זילכה, 2011). החלטות המל"ג בדבר מכללות חרדיות נפרדות התקבלו פה אחד במליאת המל"ג, למרות שספק אם אלו עולות בקנה אחד עם כלליה הנוגעים למניעת אפליה.⁴⁰ החריגה מן הכלל מבטאת את ההכרה שהתחווה במל"ג שלא ניתן לשלב את החרדים באקדמיה באופן אחר.

השחקנים המחוללים את ההסדריות החדשה

משקלם השולי של אליטות פוליטיות

במשך שנים רבות נחשבו הפוליטיקאים החרדים למוציאים ולמביאים המגזריים, ואינטרסים ויוזמות ציבוריות בעניין מעמדו של הציבור החרדי עברו על פי רוב דרכם

³⁶ הביטוי המובהק לתפיסה זו ניכר בתוכנית הרב שנתית של הות"ת לשנים תשס"ב-תשס"ו (2006-2002) לפיה מסומנות האוכלוסיות הערבית והחרדית כנדרשות ליחס מיוחד (המועצה להשכלה גבוהה, 2000).

³⁷ סעיף ב' בהחלטה 826/9 מיום 8.1.2002.

³⁸ ניר, א' "לבנת מעכבת אישור הקמת מכללה ערבית ראשונה בישראל", הארץ, 6.11.2001.

³⁹ ראו גם דין וחשבון שנתי 26-27 של המועצה להשכלה גבוהה 1999-2000, עמ' 46.

⁴⁰ כלל 9 בכללי המועצה להשכלה גבוהה (הכרה במוסדות) תשכ"ד, 1964.

(פונד, 1999; פרידמן, 1991; קפלן וסטדלר, 2009). בשאלות עקרוניות ואידאולוגיות אמורה הייתה להכריע "מועצת גדולי התורה", אך שקיעתה של זו בשלהי שנות השמונים של המאה העשרים, העניקה להם את היכולת להשפיע באופן ישיר על הכרעותיהם של "גדולי הדור" (בראון, 2011; וינמן, 1995; פרידמן, 2007).

למרות מעמדם, נמנעו הפוליטיקאים החרדים, ובייחוד אלו של "יהדות התורה", להוביל שינויים במסגרת של "חברת הלומדים", ועיקר מעינם היה נתון לשמירה על ההסדריות הישנה. היוזמות ללימודים אקדמיים לחרדים לא זכו לתמיכתם של חברי הכנסת מטעם יהדות התורה, הגם שהיו מודעים היטב למצוקות הכלכליות והחברתיות של מקצת הבוחרים שלהם (ליאון, 2010; ריאיון טלר, 2011). שלושת הפוליטיקאים החרדים הבולטים ב"יהדות התורה" מאז שנת 2000 הפנו עורף למהלך של שילוב חרדים בהשכלה גבוהה; ח"כ ליצמן הודיע לפרופסור טלר, שניסה לקדם איתו את רעיון המכללה החרדית, ש"הוא לא מטפל בזה", בעוד ח"כ גפני אמר שהוא איננו מוכן "להרים את הכפפה" ליוזמה של המכללה החרדית. גם ח"כ פרוש משך את ידו מסיוע להקמת מכללה חרדית (ריאיון טלר, 2011; ריאיון פוגל, 2011). הסיבה הראשונה לכך הייתה הפחד מפני שינוי ההסדריות הישנה העמידה על רגליו את הציבור החרדי לאחר קום המדינה, והלימוד ארוך השנים לגברים ב"כולל" הפך לנורמה רווחת, בייחוד מעת עלייתו של מנחם בגין לשלטון. החשש מהחלטות ה"גטו" החרדי וממגמות חילון אפשריות, גבר על הדאגה מפני הקשיים הכלכליים והעוני המתפשט בחברה החרדית. סיבה שנייה הייתה התמקדותם של הפוליטיקאים של "יהדות התורה" בסיוע לבחורי הישיבות ואברכי הכוללים. אפילו טיפולם בנושאי רווחה של המגזר הוצג ככזה השומר על לומדי התורה. דאגה למשתלבים בהשכלה ובתעסוקה, וסיוע בתקציב ללומדים אלו, עשוי היה לבוא על חשבון לומדי התורה.

אחת היוזמות הבולטות למסלולים אקדמיים לחרדים, הייתה הקמת המכללה החרדית ירושלים, על ידי עדינה בר-שלום, בתו של הרב עובדיה יוסף. זו זכתה לברכת מועצת החכמים של ש"ס ולנוכחות בולטת של חרדים מזרחים, אך למרות זאת, מרבית חברי הכנסת והשרים של ש"ס נמנעו מלעזור לה בהקמת המכללה (ריאיון בר-שלום, 2011). ניתן לראות בכך את התבטלותה של ש"ס כמפלגה בפני ההגמוניה הליטאית ואת נטייתה להתמקד בבחורי ישיבות ולא ביוזמות כלפי מי שעזבו אותן (לופו, 2004, 2006; זיבצנר ולהמן, 2010).

עם זאת, משהפיגנה המכללה עמידות והצליחה למצב את עצמה כמוסד מוביל, היו בנבחרים המפלגה גורמים שסייעו לה בתקציבים ובתמיכה (ריאיון בר-שלום, 2011). סיוע זה עולה בקנה אחד עם אופייה הפרגמטי של המפלגה והתייחסותה ליוזמות שכבר הוכיחו את הצלחתן (פלדמן, 2007). ביטוי לכך הוא אירוע לציון עשר שנים למכללה בשנת 2011, בו השתתפו, לבד מהרב עובדיה יוסף, גם כל השרים והח"כים הבולטים של ש"ס. לעומתם, איש מן הח"כים של "יהדות התורה" לא הציג את כף רגלו במכללה באירוע זה, ואף לא בכל אירוע אחר (ריאיון לויטן, 2011; ריאיון דרעי, 2011).

חלל מנהיגותי ניכר גם ביחסם של המנהיגים הרוחניים ליצירת המסגרות האקדמיות לחרדים. כפי שנראה בסעיף הבא, לרבנים היה בדרך כלל תפקיד פסיבי בהקמת המכללות (לא תמכו בפומבי ולא אסרו), והמעורבות הרבנית התבטאה בשאיפה, שהתגשמה באופן חלקי בלבד, לפקח על תחומי הלימוד ועל גיל הלומדים.⁴¹

חולשת המנהיגות הרבנית ועליית כוחם של שחקנים חדשים

נוכח החששות הפוליטיים והרבניים משינויים, התייצבה קבוצה של יזמים חרדים ששאפה להוביל שינוי חברתי בחברה החרדית. המבוגרים שבהם ערגו לחרדיות שהתקיימה לפני התמסדות "חברת הלומדים" שהייתה פחות מסוגרת כלפי החברה הישראלית והמודרנה (פרידמן, 1991; 2001), והצעירים חשו בהידרדרותה של "חברת הלומדים" למצוקה הכלכלית-חברתית אותה שאפו לשנות.

רוב היזמים הוותיקים הרגישו עצמם חרדים כמו גם מודרנים וישראלים. עד לשנות השמונים של המאה העשרים, היה לתפיסתם זו גם ייצוג פוליטי על ידי מפלגת פא"י, שנרמסה תחת ההנהגה האוטוריטיטיבית של הרב שך (הורוביץ, 1989; בראון, 2011). כדי להמחיש את מעורבותם של יזמים אלו בחברה הישראלית, כמו גם את היותם נטועים בעולם החרדי, אבקש להתעכב על דמותם ופעילותם של שלושת היזמים החרדים הבולטים בכינונם של מסלולים אקדמיים לחרדים: גב"י בוטבול, עדינה בר-שולם ויחזקאל פוגל.

גב"י בוטבול, היה היזם הראשון של מסלול אקדמי חרדי ואף הקים לבסוף את הקמפוס החרדי בקריה האקדמית אונו. בוטבול החל את לימודיו התורניים בישיבת פוניביז' – ספינת הדגל של עולם הישיבות החרדיות, אך גם חבש מספר שנים את ספסלי ישיבת מרכז הרב הציונית. הוא קרוב משפחתו של הרב עובדיה יוסף בעל האוריינטציה החרדית, כמו גם חתנו של פרופסור זאב לב מייסד בג"ט בירושלים, שהאמין בכל לבו בחזון "תורה עם דרך ארץ".⁴² ביקור בחדר העבודה שלו ממחיש היטב את השניות באישיותו: ספרי קודש לצד ספרים אודות ארץ ישראל וספרי חול עליהם חופפים תמונותיהם של הרב עובדיה יוסף והרב קוק.

עדינה בר-שולם, ייסדה את המכללה החרדית ירושלים ומשמשת עד עצם היום כיושבת ראש שלה. כבתו של הרב עובדיה יוסף, קיבלה בר-שולם חינוך חרדי טיפוסי שכלל לימודים ב"בית יעקב" במגמת תפירה, כדי שתוכל לפרנס בעתיד את בעלה האברך. למרות חינוכה החרדי הקלסי, היא בחרה לגור שנים רבות בשכונת רמת-אביב החילונית,

⁴¹ אודות המעבר להנהגה פסיבית בעידן שלאחר מנהיגותו של הרב שך (החל משנת 1996 התנתק הרב בהדרגה מהנהגה ציבורית ובשנת 2001 נפטר) ראו בראון (2011).

⁴² בן-חיים, א' "סכסוך קשה במשפחת הרב עובדיה יוסף. גב"י בוטבול נגד בת הרב עדינה בר-שולם", מעריב, 17.3.2011.

למדה עיצוב במכללת שנקר והשתתפה במספר יוזמות חורגות מהקהילה החרדית. ההופעה האופנתית והמטופחת שלה אך בה במידה צנועה ומאופקת מבטאים היטב את העולמות השונים בהם היא נטועה.⁴³

הרב יחזקאל פוגל, שהיה המנכ"ל הראשון של "המרכז החרדי להכשרה מקצועית", מונה בשנת 2004 לעמוד בראש הקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אונו, והפך אותו למוסד האקדמי המוביל מבחינה מספרית בקרב גברים חרדים (בנק ישראל, 2011); המועצה להשכלה גבוהה, (2011). פוגל למד בישיבה התיכונית "נחלים" ובישיבה החרדית האליטיסטית "חברון", ובהמשך שימש רבה של קהילה חרדית אמריקאית וכרב צבאי. באשדוד הוא ניהל מוסד תיכוני-חרדי בעל אוריינטציה קרובה למפלגת ש"ס, כאשר נקרא לעמוד בראש המרכז החרדי להכשרה מקצועית. חותנו של פוגל הוא הרב החרדי-ציוני מרדכי הכהן, ובניו למדו בישיבות חרדיות כמו גם במוסדות אקדמיים.⁴⁴ פוגל ובוטבול כאחד חובשים כיפה שחורה אך ללא מגבעת, הופעה שלה משמעות מבחינה פנים-חרדית.⁴⁵

פרופסור עמירם גונן מגדיר את פעילותם של היזמים החרדים כאנשי "המעטפת החיצונית", אשר צדם האחד פונה החוצה אל העולם המודרני והחברה הישראלית בעוד הצד השני נוטה פנימה לתוככי החברה החרדית. דימוי זה עלה בדעתו כאשר בחן את פעילות העסקנים בקהילות חרדיות בלונדון ובארה"ב (ריאיון גונן, 2011).⁴⁶ כולם מרגישים בני בית בעולם החרדי ובעולם המודרני והישראלי, וזהותם האישית הינה חרדית וישראלית בעת ובעונה אחת. יזמי המסגרות האקדמיות לחרדים אף מדגישים את התפיסה האידיאולוגית שהנחתה אותם, השואפת לראות חרדים שאינם סגורים בעולמם אלא נטועים בעולם המודרני ובמדינת ישראל (ריאיון בוטבול, 2011; ריאיון בר-שלום, 2011; ריאיון פוגל, 2011).

עוד גורם שהיה אחראי להתפתחות המסלולים האקדמיים לחרדים היו נדבנים חרדים שמושבם בחו"ל. תנאי החיים בחו"ל, בהם אין שירות צבאי או מפלגות חרדיות, מנעו היווצרות של "חברת לומדים" מחוץ לישראל (גונן, 2000, 2005; Helmreich, 1999), אולם כספי נדבנים מחו"ל סייעו למימון "חברת לומדים" בישראל (ליון, 2009). חלקם ראו

⁴³ ראו אודותיה בשלג, י' "אני לא מתאימה לגמילות חסדים, אני מתאימה לאקדמיה". **הארץ**, 9.2.2006. לקס, ע' "מדע בשביל הפרנסה". **בשבע**, 2.6.06. רותם, ת' "כך הצליחה עדינה בר-שלום, בתו הבכורה של הרב עובדיה יוסף להקים אוניברסיטה חרדית". **הארץ**, 19.12.2008. מקובר-בליקוב, ש' "אבי, הרב עובדיה יוסף". **מעריב**, 7.4.2011.

⁴⁴ ראו ברותם, ת' "ואז התפוצצה הבועה". **הארץ**, 22.9.2004.

⁴⁵ סקירה מקיפה אודות ההופעה החיצונית במגזר החרדי והשייכים שהם מבטאים ראו אצל לוי (1988). ראו גם אצל חקק (2004) אודות החזות הלא-ישיבתית של הלומדים במרכז החרדי להכשרה מקצועית.

⁴⁶ ראו גם ב: Lightman & Shor, (2002) כפל הפנים של העסקנים מסייע גם לרשויות המדינה להתקרב דרכם אל הקהילה החרדית הסגורה.

בהיווצרות עולם חרדי שאיננו משולב במעגל העבודה בעיה פנים-חרדית קשה שכדי להתמודד איתה היו נכונים לתרום מיליוני דולרים בשנה לקרנות סיוע לסטודנטים חרדים (ריאיון פלדשטיין, 2011; ריאיון שרייבר, 2011).

לא כל העוסקים בהקמתן וביסוסן של המסגרות האקדמיות לחרדים עשה זאת מ"לכתחילה" ומתוך אידאולוגיה. קרן ק.מ.ח לתמיכה כלכלית בסטודנטים ובתלמידים להכשרה מקצועית הוקמה אמנם על ידי רפורמטורים מתוך החברה החרדית,⁴⁷ אך מנוהלת כיום על ידי גורמים המסויגים ביחס ללימודים אקדמיים כאידאולוגיה ורואים בהם אילוץ מחויב המציאות (ריאיון גונן, 2011; ריאיון כהן, 2011). הם עצמם לא היו יוזמים את הקמת המסלולים האקדמיים לחרדים, אולם משעה שאלו נפתחו, השכילו להצטרף אליהם ולבסס את שליטתם במימון המסלולים, ובכך להפוך את התפתחותם למבוקרת יותר.

לתפיסת "האקדמיה כאילוץ" של ראשי קרן ק.מ.ח היו ביטויים רבים: כך למשל, מנהלי הקרן מתנגדים להתאגדות סטודנטים חרדים שכן הדבר מעניק גושפנקא של "לכתחילה" ללימודים באקדמיה. יתר על כן הגבילה הקרן את בקשות התמיכה לנשים אחרי גיל 20, כדי שיסיימו את לימודיהן בסמינר, ולגברים נשואים בגילאי 25, כדי שיצברו מספיק שנות לימוד ב"כולל". הקרן אינה מממנת מוסדות אקדמיים אלא מסייעת לפרט ומצניעה את דבר קיומה כדי לא לעודד עזיבה של עולם התורה. מי שהחליט לפנות באופן עצמאי מקבל תמיכה מן הקרן (ריאיון פלדשטיין, 2011; ריאיון שרייבר, 2011). העובדה שלמסגרות האקדמיות לחרדים הצטרפו גם גורמים חרדיים שמרנים נתנה תוקף והרחיבה את הלגיטימציה מצד הזרם החרדי המרכזי למסלולים אלו, למרות מגבלות הגיל שהטילה על הפונים לקרן.

מקימי המסגרות האקדמיות לחרדים באו מתוך הקהילה החרדית, וראו צורך בקבלת היתר רבני או לכל הפחות בנטרול ההתנגדות הרבנית לתוכנית. הם הבינו שאמון רבני לא ייווצר במפגש ישיר של ראשי המל"ג או האוניברסיטאות עם "גדולי הדור", אלא דרך שכנוע דמויות המקורבות ל"גדולים", ופעולה באמצעותם להכשר התוכנית (ריאיון בוטבול, 2011; ריאיון פוגל, 2011). מרכיב שני ביצירת האמון הרבני, היה מתן דגש על הצורך הפנימי של החברה החרדית בלימודים אלו. בקרב רבנים לא היה מקום לנימוקים הקשורים בביקורת על "חברת הלומדים", תפיסת "תורה עם דרך ארץ" או רצון בשגשוגה של החברה הישראלית. המרכיב השלישי בבניית האמון הרבני נוצר באמצעות הבעת הסכמה לפיקוח רבני על התוכניות.

הראשון שנקט במהלך לקבלת היתר רבני היה יחזקאל פוגל, מנכ"ל "המרכז החרדי

⁴⁷ יוזמי קרן ק.מ.ח היו הרב בצלאל כהן ועו"ד יחזקאל רוזנבלום המזוהים עם המאמץ ליצירת שינויים בחברה החרדית. כיום משמש כיו"ר הקרן יוסי דייטש סגן ראש עיריית ירושלים ושלוחו של האדמו"ר מסלונים (מלחי ובראל, 2012).

להכשרה מקצועית" שהשתמש בוועדה הרוחנית שכבר הייתה קיימת למרכז כאמצעי להפיכתו למוסד אקדמי. בוועדה ישבו שלושה נציגי זרמים חשובים במגזר החרדי (חסידים, ליטאי והונגרי) ובראשה עמד הרב ישראלזון, חתנו של הרב אלישיב וגיטו של הרב שטיינמן. לאחר ששכנע אותם שמדובר בשדרוג המוסד הקיים, ושהוועדה הרוחנית תפקח על התוכנית החדשה, נכנס פוגל יחד עם הרב ישראלזון להתייעץ עם הרב שטיינמן, מגדולי הדור הליטאים. האמון הגבוה שרכש הרב שטיינמן לגיטו, גרם לו לתת את אישורו לפרויקט (ריאיון פוגל, 2011).

מצוידים באישורו של הרב שטיינמן, ניגשו הרב ישראלזון ויחזקאל פוגל ל"גדול הדור", הרב אלישיב. הם הציגו בפניו מכתב של הוועדה הרוחנית של "המרכז החרדי", אותו ניסח פוגל, בו הם מציעים את התנאים לפתיחת מסלול אקדמי לחרדים. פוגל טען בפגישה, שהפנייה לאקדמיה נועדה לצורכי פרנסה בלבד. להמחשת הצורך בתואר אקדמי הוא דימה לימודים אלו לתקופות שבהן הייתה מקובלת הכשרה כשוליה כדי להיהפך לחייט למשל, או לבעל מקצוע אחר. הרב אלישיב נתן לבסוף את אישורו, וועדת הרבנים העלתה על הכתב את הסכמתה, שלא לפרסום, לפתיחת מסלול אקדמי במרכז החרדי (ריאיון פוגל, 2011).⁴⁸ כחלק מצעדים בוני אמון, מונה פרופסור מאיר ברוקהיימר ממכון וייצמן וממקימי האוניברסיטה הפתוחה בישראל לנשיא מבח"ר, כשיתרונו מבחינה פנים-חרדית הייתה היכרותו עם הרב שטיינמן ומגורים בשכנותו (ריאיון פוגל, 2011).

גב"י בוטבול, בניסיונותיו להקים מכללה חרדית בירושלים, נקט בשיטות דומות לבניית אמון רבני. הוא צרף לצוות ההקמה את עדינה בר-שלום, בתו של הרב עובדיה יוסף, כדי שתסייע בידו לשכנע את אביה. מעורבותה של בר-שלום ויחסיה הקרובים עם אביה גברו על חששו של הרב מפני ההתנגדות הליטאית, ובלעדיו ספק אם המכללה החרדית ירושלים הייתה קמה (ריאיון בוטבול, 2011; ריאיון בר-שלום, 2011; ריאיון דרעי, 2011). הרב עובדיה יוסף נמנע מלהשיב מפורשות לבוטבול על הקמת המכללה, ופטר עצמו בכך: "גב"י, אתה איש חכם, למה אתה שואל אותי?". הרמז מבחינתו של בוטבול היה ברור – עליו להקים את המכללה בלי לחכות להסכמה מפורשת (ריאיון בוטבול, 2011).

רק עם היוודע שגדולי הדור האשכנזים התירו את הלימודים האקדמיים במבח"ר, פנו בוטבול ובר-שלום לקבל היתר מפורש ממועצת החכמים של ש"ס. בקשתם נומקה בצורך

⁴⁸ הוועדה הרוחנית אישרה את המסלול האקדמי במילים הבאות: "במענה למכתבכם, בדבר בקשתכם להפעיל מסלול לימודים לתואר באישור המועצה להשכלה גבוהה במקצועות המחשב, חשבונאות, ומינהל לגברים, לאחר שנועצנו ושאלנו לדעתם של גדולי הדור הגאונים, הרב יוסף שלום אלישיב, הרב שמואל וואזנר, והרב אהרון יהודה לייב שטיינמן, הרינו מסכימים לבקשתכם הנ"ל". התנאי הברור של הוועדה הוא: "לא יהיו לימודי מחשבה, הגות, ספרות, או כל לימוד שיש בו נגיעה לאפיקורסות חס ושלום" אך הסיכום חיובי: "הרינו מחזקים את ידיכם בעבודת הקודש שאתם עוסקים בה... תהי עבודתכם ברוכה". ניתנה בכ"ב סיון תשנ"ט (6.6.1999) (מתוך הארכיון של מנכ"ל מבח"ר לשעבר, הרב יחזקאל פוגל).

של החברה החרדית לפתח מומחים משלה, בייחוד במקצועות טיפוליים, בלי שיהיה לה צורך להסתמך על אנשי מקצוע חילונים. החשש של הרבנים הספרדים מעמיתיהם האשכנזים התפוגג, והם נתנו למכללה החרדית אישור עם מנעד מקצועות רחב יותר מאשר למבח"ר, שכלל גם עבודה סוציאלית, מקצועות פרא-רפואיים, אלקטרו-אופטיקה ואפילו פסיכולוגיה (ריאיון בוטבול, 2011; ריאיון בר-שלום, 2011).

כהן (2006) מראה שש"ס כתנועה פוליטית, הינה מפלגה חרדית לחלוטין, בדומה לאחותה האשכנזית מפלגת "יהדות התורה". הלגיטימציה הרחבה יותר שהעניקה מועצת החכמים של ש"ס ללימודים אקדמיים, נובעת מן היחס הפרגמטי שלה לציבור תומכים מגוון, בהיותה "מפלגת כנסייה" ולא "מפלגת כת". הפער בתפקוד של ש"ס כמפלגה פוליטית וכתנועה חברתית יכול להסביר את ההצלחה של ה"הסדריות החדשה" בייחוד בקרב קהלי יעד של ש"ס, בשל העובדה שהשחקנים המובילים הסדריות זו הינם עוקפי פוליטיקה.⁴⁹

פרופסור בודנהיימר, לשעבר נשיא בג"ט, שיחזר את הדרכים בהן נקט כדי לבסס את אמנם של גדולי האדמו"רים. בפגישות ארוכות שניהל עם האדמו"רים מגור ומבעלז, הוא התמקד בהתמדה בלימודים האקדמיים ככלי לרכישת מקצוע ולא כאמצעי לרכישת השכלה. כמו כן, הוא נמנע מלהתייחס למטרה של "שילוב החרדים בחברה", ערך שלדבריו חילונים רבים שואפים אליו בתמימות, אך נתפס בעיניהם של מנהיגים חרדים כאסון. לידם, שילוב בתעסוקה – כן, אך בחברה – בשום פנים ואופן לא (ריאיון בודנהיימר, 2011). האדמו"ר מבעלז שלח את מקורבו, הרב שמאי גרוס, לבג"ט כדי לאשש את דבר ההתמקדות בלימוד מקצוע. לאחר סיור ארוך בבג"ט תיאר הרב גרוס במכתב לאדמו"ר מבעלז את התרשמותו החיובית מן המוסד. בשוליו הוסיף האדמו"ר: "ישר כוח ותשואות חן על הכל", ואת חתימתו.⁵⁰ בניית האמון הצליחה והאישור הרבני ניתן.

ניתן לסכם שכל המוסדות שפתחו מסלול ייעודי לחרדים,⁵¹ התאמצו לקבל את אישורן של דמויות רבניות. אישור זה נועד להסיר את המכשולים שהציבו גורמים שהתנגדו לאקדמיה באוכלוסייה החרדית, ולא כדי לאפשר לרבנים להוביל את השינוי. הרבנים ענו אמן למסלולים החדשים בלי שניתנה להם השפעה גדולה עליהם. במבח"ר אסרו אמנם הרבנים על לימודי משפטים ועל לימודים מתחת לגיל 27 לנשים, ובמכללה החרדית הוטלו מגבלות על תחומי לימוד "מסוכנים", בהם משפטים ופסיכולוגיה, אך עם הזמן הפיקוח הרבני התמוסס. לאחר שהרעיון של לימודים אקדמיים התבסס, שוב לא היה למוסדות אינטרס בסינון גילאי המשתתפים או בהגבלת תחומי הלימוד (ריאיון

⁴⁹ עוד על האבחנה בין מפלגת "יהדות התורה" כ"כת" לעומת ש"ס כ"כנסייה", ראו בפישר ובקרמן (2001).

⁵⁰ חתימת האדמו"ר ביום ל"ה לעומר תש"ס – 25.5.2000. המכתב נמצא בארכיון של נשיא בג"ט לשעבר, פרופסור בודנהיימר.

⁵¹ יוצאים מן הכלל הם מוסדות שאפשרו לחרדים ללמוד בהם בלא מסלול מיוחד כמו האוניברסיטה הפתוחה או אוניברסיטאות אחרות שלא נזקקו כלל לאישורים רבניים.

טיקוצ'נסקי, 2010; ריאיון פוגל, 2011).

הרב יחזקאל פוגל, העומד בראש הקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אונו, לא זכה לאישור רבני להנהיג לימודי משפטים במוסד זה וטוען שכיום כבר אין צורך באישור כזה. גם גב"י בוטבול טוען שכיום לא היה נדרש לאישור רבני ומצהיר שבכוונתו להקים מוסד אקדמי חרדי הכולל את מקצועות מדעי הרוח. מסתבר איפה שחשיבות שיתוף הפעולה והאישור הרבני היו קריטיים להתנעת התהליך, אך הלכו והתייתרו משעה שזה הפך לבר-קיימא (ריאיון בוטבול, 2011; ריאיון פוגל, 2011).

אמירות אלו של גורמים מתוך המגזר החרדי המקדמים את הלימודים האקדמיים, סותרות דעה רווחת בקרב מעצבי מדיניות וחוקרים, ולפיה יש חשיבות קריטית לשיתוף הרבנים בכל תהליך של שינוי בחברה החרדית (לופו, 2003; ריאיון גל, 2010; ריאיון צוק, 2011). מקומם של רבנים במתן היתר בחשאי או הסכמה שבשתיקה למסלולים אקדמיים לחרדים אכן חיוני, אך חשובה עוד יותר היא היעדרה של כל פעולה אקטיבית נגד המסלולים, בייחוד בשלבי הקמתם.

אופי השינוי של ההסדריות החדשה

שינויים אינקרמנטליים

מהכשרה מקצועית לאקדמיה

במהלך הסקירה ההיסטורית, עמדנו על כך ששלושת המסלולים האקדמיים הראשונים שצלחו, היו אלו שהתפתחו מתוך מוסד שעסק בהכשרה מקצועית. מבח"ר הוקמה מתוך המרכז החרדי להכשרה מקצועית, מכון לוסטיג הפך בחסות בג"ט למוסד אקדמי, ומכון נוה בבג"ט צמח מתוך מסלולים חוץ-אקדמיים ללימוד מחשבים. מבח"ר ובג"ט קנו את אמון הממסד החרדי כמוסדות להכשרה מקצועית ורק לאחר מכן עברו ללימודים אקדמיים. תהליך האקדמיזציה של המוסדות נתפס משום כך כשדרוג ולא כמהפכה, היבט בעל משמעות מרכזית ביצירת שינוי במגזר החרדי. הן במקרה של מבח"ר הן בזה של לוסטיג, המעבר מהכשרה מקצועית ללימודים אקדמיים לא היה מתוכנן מלכתחילה, עובדה שהגבירה את האמון החרדי במוסדות אלו, ככאלו שלא מונעים מאידאולוגיות זרות לו. במכון לוסטיג, הלחץ לתואר אקדמי אף הגיע מכיוון הבנות, שחשבו שהתואר עשוי לשפר את כושר ההשתכרות שלהן.

השינוי התהליכי התייחס גם לפרט החרדי שפנה ללימודים אלו. הלה יכול היה להתחיל בהכשרה מקצועית, ורק בהמשך הלימודים להחליט על השלמה לתואר אקדמי. קל יותר לקבל החלטה על לימודים לתואר אקדמי כאשר נמצאים בתוך לימודי הכשרה מקצועית, מאשר ב"כולל".

תוספתיות במוסדות וביעדי הלימוד

התבססותם של שלושת המסלולים התוספתיים לתואר אקדמי לחרדים הקלו על הקמתן של מסגרות חרדיות ייעודיות לתואר אקדמי. לטענת גורמים שונים, המסלולים של בג"ט ומבח"ר המריצו את פעילותם של המכללה החרדית ירושלים והקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אונו (ריאיון גונן, 2011; ריאיון טיקוצ'נסקי, 2010).

בשנים הראשונות לקיומם של המוסדות האקדמיים לחרדים, הקפידו ראשיהם לפרסם את יעד הלימודים כשדרוג של אפשרויות הפרנסה בלבד (הלר, 2009; קלעג'י, 2010). רק כשהמסלולים האקדמיים התבססו, החלו חלקם למתג יוקרה אקדמית ומצוינות (ריאיון דרעי, 2011). עם הגידול במספר הלומדים, נוצרה אפשרות מצד הגופים המנהלים את המסלולים האקדמיים לחרדים, להתייחס לאיכות הלימודים כמטרה העומדת בפני עצמה.

תוספתיות במקצועות הנלמדים

במכללות הייעודיות לחרדים נעשה ניסיון מתמיד להרחיב בזירות את תחומי הלימוד בהן. התוכניות לחרדים התמקדו בשנים הראשונות במקצועות "נחשבים" ו"קלים" כמו משפטים ומינהל עסקים, ובמקצועות "נדרשים" כמו מקצועות טיפוליים ומדעי המחשב. במהלך השנים 2005-2010 הוקמו במוסדות המתוקצבים גם תוכניות במקצועות שנחשבו בעבר ל"טאבר" בחברה החרדית ובהם: תקשורת, מדע המדינה, פסיכולוגיה ולימודי משפטים לנשים, זאת במקביל לפתיחת מסלולים חדשים במקצועות הניהול ובמקצועות הטיפוליים (לופו, 2003; מלאך וכהן, 2011).⁵² באותן שנים נפתחו לראשונה תוכניות לתואר שני בכמה מקצועות: יעוץ חינוכי, עבודה סוציאלית, טיפול באומנויות ומינהל עסקים.⁵³

גורמים במל"ג ובקרב יועצי השמה חרדים טוענים, שהתפתחותו המהירה של הקמפוס החרדי בקריה האקדמית אונו, בו נלמדו משפטים ומינהל עסקים בלבד, סייעה בעקיפין לצמיחתן של המכללות המתוקצבות המגוונות יותר מבחינה מקצועית. לדבריהם, ללא הפנייה של אלפי חרדים ללימודים בקמפוס החרדי בקריה האקדמית אונו, לא הייתה אחיזה למסלולים אקדמיים לחרדים בתחומים אחרים, בשל היעדר לגיטימציה ומודעות (ריאיון אסרף, 2011; ריאיון אפשטיין, 2011; ריאיון שון, 2011). בהתחשב בעובדה שהמסלולים במכללות המתוקצבות נפתחו עוד לפני הקמתו של קמפוס זה משתמע שהתרחבותו המהירה באה דווקא על חשבונן של מכללות אלו. הסבר זה נועד להצדיק את החלטת המל"ג לאפשר מסלול לימודים "קל" בקמפוס החרדי בקריה האקדמית אונו,

⁵² המכללות הפרטיות ממשיות להתמקד במשפטים ובמינהל עסקים מסיבות כלכליות: הביקוש למקצועות אלו בייחוד בקרב גברים הינו גבוה מאוד ופתיחת כיתות קטנות אינה משתלמת. המכללות המתוקצבות לעומתן, מקבלות מן ה"הות" תקציב על כל תלמיד והתשלום למרצים ממומן ישירות על ידי ה"הות". משום כך הן נכונות ואף רוצות לפתוח כיתות קטנות.

⁵³ המידע מצוי באתרי האינטרנט של התוכניות ואומת בראיונות עם ראשי המכללות.

החלטה שהגדילה את מספר הסטודנטים החרדים באקדמיה אך גם שחקה את הרמה והיוקרה של לימודים אלו.

תוספתיות בקבוצות האוכלוסייה

האיום הפנים-חרדי הגדול ביותר שהיה טמון בלימודים אקדמיים התרכז בקבוצת האוכלוסייה של גברים צעירים. הזיכרון ההיסטורי הכואב של תקופת ההשכלה והציונות, אז נהרו בחורים חרדים בהמוניהם לתנועות מודרניות וללימודים באוניברסיטאות ברחבי אירופה, הותיר את חותמו וניכר בחשש של רבנים, עיתונאים ועסקנים מפני השינוי הכרוך בכניסה המונית של חרדים ללימודים אקדמיים (פרידמן, 1991, 2001; רוז, 2006).

לעיל צוינו ארבע תת-קבוצות חרדיות שהיו נכונות לשינוי: חרדים מזרחיים, נשים, חרד"לים וצעירים. בשל הרצון להימנע מעימות עם ראשי הקהילה החרדית, היוו דווקא שלוש הקבוצות הראשונות ולא קבוצת הגברים החרדים הצעירים, קהלי יעד מועדפים של הניסיונות הראשונים למסלולים אקדמיים לחרדים. משום כך פנו טורו קולג' והמכללה החרדית ירושלים בעיקר לחרדים מזרחיים, ובבג"ט הדגישו את קהלי היעד החרד"ליים, ה"חוצניקים" ומעמד הביניים החרדי (ריאיון דרעי, 2011; ריאיון טקאץ', 2011). נשים היוו עוד קהל יעד, שכן למרות התנגדות רבנית לקבלת תואר אקדמי בתוך הסמינרים החרדיים,⁵⁴ פנייתן ללימודים אקדמיים נתפסה כעשויה לסייע לבני זוגם להמשיך וללמוד ב"כולל". המסלול האקדמי הראשון שהוקם לנשים במכון לוסטיג, פנה בייחוד לחרדיות מודרניות או לחרדיות השייכות למעמד הביניים החרדי (ריאיון טקאץ', 2011). המכללה הממוקמת בעיר רמת-גן לא איימה על הליבה החרדית של בני ברק.

בהקמת המכללה החרדית ירושלים הכריעה הגב' עדינה בר-שלום על "נשים תחילה", וזאת למרות האפשרות לפתוח מסלולים הן לגברים והן לנשים.⁵⁵ ההמתנה עם הפנייה לגברים נועדה למנוע מתקפה ישירה על המכללה, ורק לאחר שבע שנות פעילות בה נפתח, בשנת 2008, מסלול ייעודי לגברים חרדים. לטענת ראשיה, הצלחת לימודי הנשים סייעה גם להסיר את המחסום הגברי, ובשנת 2011 כבר למדו במכללה כמה מאות גברים חרדים (ריאיון בר-שלום, 2011; ריאיון דרעי, 2011).

⁵⁴ על פרשת התארים האקדמיים בסמינרים, ראו רותם ת', אטינגר, י' "הרבנים רוצים שהנשים ימשיכו לפרנס אבל לא עם תואר", **הארץ**, 1.1.2007. עיתון "יתד נאמן" הקדיש להתנגדות זו חלק ניכר ממסוף המשפחה שלו "בית נאמן", בו הוא מביא הן את ההתנגדות הרבנית הגורפת לתארים והן את ההנמקות הקשורות ב"דעות זרות" בהשתלמויות אלו ובמרדף השלילי אחר תוספות השכר. ראו חדשאי, ר' "השתלמות? לא בכל מחיר", **יתד נאמן**, 21.12.2006. כמו כן ראו באותו גיליון שיחה עם הרבנים זוכוביצקי וקסלר מוועדת הרבנים לענייני חינוך, השוללים אף הם בשמו של הרב אלישיב את הלימוד לתואר. (לא מופיע שם מחבר) "התהליך עדיין בשלב התחלתי", **יתד נאמן**, שם.

⁵⁵ ההיתר הרבני שקיבלה בר-שלום ממועצת החכמים של ש"ס התייחס ללימודי נשים וגברים כאחד (ריאיון בר-שלום, 2011).

הדרגתי. לימוד ארוך שנים בכולל נתפס בעולם החרדי כדרך הטובה ביותר לנצור את אורח חיים חרדי וכחיסון מוצלח מפיתויי העולם המודרני (סיון, 2004; פרידמן, 1991). ראשי המוסדות נמנעו לפיכך מלפנות למועמדים בגילאים צעירים, כדי לא להיחשב כ"חוטפים" אותם מהעולם התורני. סוגיית הגיל עמדה בפני בג"ט כאשר רצה לפרסם את לימודי הגברים בעיתונות החרדית. עיתון "המודיע" התנה את הפרסום בקביעה מפורשת שהלימודים מיועדים לבני 30 ויותר. פניות מגיל זה התקבלו בברכה, ופרסום מגבלת הגיל הפריך את החששות הפנים-חרדיות מפני משיכה מוקדמת מדי לאקדמיה (ריאיון טקאץ', 2011).

עוד גורם שקבע סף לגיל הפנייה ללימודים אקדמיים היה קרן ק.מ.ח. קרן שמרנית זו החליטה שלא לממן גברים רווקים או צעירים מתחת לגיל 25. באופן זה היא ביקשה להבטיח את התמיכה הרבנית, ולמנוע עזיבה מוקדמת של הישיבה או הכולל (ריאיון גונן, 2011; ריאיון שרייבר, 2011).

בפועל, אכן גילם של הגברים הפונים ללימודים אקדמיים היה גבוה בשנים הראשונות ועמד בממוצע על 27. לאחר מספר שנות פעילות והפגת הפחד שלימודים אלו יגרמו לנשירה מן הישיבות, החל גיל הגברים הפונים ללימודים אקדמיים לרדת. נכון לשנת 2011 הוא הגיע, להערכת גורמים שונים, לממוצע המתקרב לגיל 24 (ריאיון אפשטיין, 2011; ריאיון טקאץ', 2011).

בשנים הראשונות להפעלת המסלולים האקדמיים לחרדים, ניתן היה להבחין שפרופיל הגברים הפונה ללימודים אלו, איננו שייך לאליטה הישיבתית החרדית. לדעת גורם העוסק בקליטת סטודנטים חרדים לאחר שנים מספר בהן ניתן היה להיווכח שהללו לא "התקלקלו", גבר זרם הפונים גם מקרב הקבוצות השמרניות יותר (ריאיון טקאץ', 2011). על פי עדויות שונות, האדמו"ר מבעלז שלח תחילה ללימודים אקדמיים צעירים "נושרים", ואילו כיום הוא מעודד צעירים מוכשרים שאינם מעוניינים להמשיך בלימודים תורניים (ריאיון בודנהיימר, 2011; ריאיון טלר, 2011).

תוספתיות: בין גידול מספרי לתחומי הלימוד

הצמיחה המספרית המהירה של המוסדות האקדמיים הייעודיים לחרדים בין השנים 2004-2012 עשויה לטשטש את העובדה שמחצית מן הגברים שלמדו בהם פנו למכללות פרטיות⁵⁶ בהן סף הקבלה היה נמוך ומקצועות הלימוד נחשבו קלים.

את הביטוי המובהק לכך ניתן לראות ביחסים המספריים בין גברים לנשים בקרב הלומדים בשני המוסדות האקדמיים המובילים: בג"ט והקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אונו. בבג"ט, מכללה מתוקצבת, למדו בשנה"ל תשע"ב (2011/2012) 1,100 נשים

⁵⁶ בשנה"ל תשע"ב (2011/2012) למדו 1,655 גברים חרדים במכללות שאינן מתוקצבות מסך 3,340 סטודנטים גברים חרדים בכלל המוסדות האקדמיים (זטקובצקי, 2013).

חרדיות מגוון של מקצועות הנדסה ומחשב, בעוד שמספר הגברים הלומדים עמד על 300 בלבד, כ-20% מן הסטודנטים. בקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אוננו, מכללה פרטית בה לומדים משפטים ומנהל עסקים בלבד, מספר הנשים עמד על 790 לעומת 1,400 גברים כ-64% מן הסטודנטים (זטקובצקי, 2013). הגישה התוספתית של המל"ג התבטאה בפער בין השאיפה שגברים חרדים ילמדו מקצועות נדרשים בשוק העבודה, למצב בו היא קידמה בפועל גידול מספרי של נשים חרדיות באקדמיה או גברים חרדים במקצועות רוויים בשוק התעסוקה.

השתלבות ברפורמה כללית במשק

המסלולים האקדמיים לחרדים בישראל פרחו על רקע העלייה המהירה במספר הפונים ללימודים במהלך שנות התשעים.⁵⁷ המל"ג תמכה במלוא כוחה בתהליך זה באמצעות מתן אישור לכניסת שלוחות של אוניברסיטאות מחו"ל, של מכללות פרטיות ובהרחבת המכללות האזוריות בכל רחבי הארץ (Soen & Davidovich, 2004; Guri-Rosenblait, 1999).

ראש הות"ת, פרופסור לב-ציון, שאף "להכניס את עם ישראל לאקדמיה", ועשה מאמץ רב לשלב אוכלוסיות ששיעור השתתפותן בלימודים גבוהים היה נמוך (לב-ציון, 2000). שילוב האוכלוסיות התבטא בתמיכה ייעודית בצעירים מן הפריפריה, בנשים, בערבים ובעולים חדשים. לאחר שהוקמו תוכניות לכל קבוצות האוכלוסייה הללו, התברר הצורך כמו גם האפשרות, לשלב את האוכלוסייה החרדית בלימודים אקדמיים. התמיכה של הות"ת בלימודים גבוהים לחרדים, ונכונותה לשינויים מבניים כמו גם להשקעה תקציבית גבוהה, מובנת יותר כאשר רואים אותה כחלק מן המאמץ הכולל שלה באותן שנים.

מעצבי המדיניות בות"ת נשענו על תמיכתם באוכלוסיות מיעוט כתשתית לאופן שבו ניגשו לשלב את האוכלוסייה החרדית, אך נתקלו באילוץ מיוחד הנוגע להקמת מכללות נפרדות לחרדים. תחילה ניסתה הות"ת להקים מכללות חרדיות כשלוחות של אוניברסיטאות בדומה למכללות האזוריות, למרות שמודל זה החל לעבור מן העולם באותן שנים (דוידוביץ, 2005; וולנסקי, 2005). לאחר שניסיון זה כשל, ניסתה הות"ת למצוא מודל שיאפשר לכמה מוסדות אקדמיים שונים ולא רק מוסד אחד, ללמד במכללה חרדית אחת.

החל משנת 1985, פועל באילת בהרשאת הות"ת, המכון הבין-אוניברסיטאי למדעי הים, בו שותפות כל האוניברסיטאות המחקריות בישראל. זהו המוסד האקדמי היחיד בישראל שתקציבו ומערך ניהולו נקבעים באופן ישיר על ידי ות"ת. הסיבה לכך היא אופיו יוצא הדופן והמגוון שאינו מאפשר לרכז באוניברסיטה אחת את כל הידע הנדרש להפעלתו.⁵⁸ האתגר שדרש את הפעלתו הייחודית של המכון, היה דומה מבחינת המל"ג לזה הקשור

⁵⁷ בין השנים 1990-2000 זינק מספר הסטודנטים בישראל מ-76,000 ל-166,000 (הלמ"ס, 2005).
⁵⁸ לסקירה מקיפה בדבר אופן הפעולה של המכון למדעי הים באילת והמעמד המיוחד שלו בות"ת ראו גולדשמיט (2010).

בבניית מוסדות אקדמיים לחרדים. הקמפוסים החרדיים נקבעו גם הם כפלטפורמה לפעולה של כמה מוסדות אקדמיים, וכיוצא בכך, גם תקציבים נקבעו באופן ישיר על ידי הות"ת.

מסלולים חדשים לצד ההסדריות הקלסית

מעצבי המדיניות של כניסת חרדים ללימודים אקדמיים היו נכונים לשמור על קיומה של קבוצת לומדים חרדית אליטיסטית, אך שאפו שכלל החברה החרדית תהיה מורכבת גם מלומדי תורה וגם מלומדים באקדמיה (ריאיון גונן, 2011). על כך מצביעה העובדה שתקצוב התוכנית לא נעשה על חשבון הישיבות והכוללים שגובה תקציבן נשמר באותן שנים.⁵⁹ העידוד שניתן לצעירים חרדים לצאת ללימודים גבוהים לא נעשה על דרך הפגיעה במסלול התורני הקיים, אלא פתח צוהר לחלופה אקדמית לפרטים חרדים שאינם מעוניינים להתמיד בחברת הלומדים, או לנשים המעוניינות בפרנסה במקצועות שאינם בנמצא בקהילה (ריאיון בודנהיימר, 2011).

אולם אופיין של המסגרות האקדמיות המתאימות לחרדים היה ועודנו נתון במחלוקת פנימית. רוב מקימי המסגרות האקדמיות החדשות סברו שחרדים צריכים ללמוד במקומות נפרדים ובאווירה "חרדית", ולתכלית זו הקימו קמפוסים חרדיים שונים (ריאיון בר-שלום, 2011; ריאיון פוגל, 2011). יש שסברו לעומתם, שלימודים באוניברסיטה הפתוחה או באוניברסיטה כללית (לעתים בתת-תוכנית חרדית), יכולים למשוך חרדים המעוניינים ברמת לימודים גבוהה יותר (ריאיון גונן, 2011; ריאיון וייס, 2011). כתוצאה מכך נוצרו שתי מערכות תמיכה תקציביות נפרדות. מערך המלגות לסטודנטים במסלולים השמרניים ממומן על ידי קרן ק.מ.ח, ואילו הסטודנטים באוניברסיטה הפתוחה או באוניברסיטאות עצמן מקבלים מימון מעמותת ידידות טורונטו ומעמותת חלמ"ש (מלחי ובראל, 2012).

כפל המערכות איפשר גם בחירה בין מסגרות שונות. מגוון המסלולים הקל על יצירת ההסדריות החדשה, כשלכל מועמד חרדי אפשרות לבחור את האופי התרבותי של הסביבה האקדמית בה השתלב. מרבית הלומדים העדיפו ללמוד במסגרת חרדית אוטונומית ולהקריב את הרמה הלימודית, ורק מיעוטם (כ-20%) העדיפו רמת לימודים גבוהה יותר, שגזרה ויתור על מסגרת חרדית נפרדת.⁶⁰ (ריאיון טיקוצ'ינסקי, 2010). גורם

⁵⁹ גובה התמיכה באברך כולל שהגיע בשנת 2002 ל-736 שקלים בחודש, עלה באופן מתון והגיע בשנת 2010 ל-828 שקלים לחודש, כיוצא בכך סכום מלגת קצבת הבטחת ההכנסה לאברכים שעמד בשנת 2002 על כ-1,000 שקלים לחודש, עלה באופן מזערי ל-1,040 שקלים (משרד ראש הממשלה, 2010; פלסנר, 2012). יש לסייג קביעה זו בכך שהחל מתקציב 2013 (עבר בכנסת ביולי 2013) חל קיצוץ דרסטי בתקציב המיועד לישיבות ולאברכי הכולל שנועד לעודד יציאת אברכים לשוק העבודה. שינוי המדיניות הינו נגזרת של המצב הכלכלי ושל השינויים הקואליציוניים בממשלת ישראל, אך נובע גם מגישה "אקטיביסטית" יותר ביחס לחרדים שהתגבשה בקרב מעצבי מדיניות בירוקרטיים.

⁶⁰ מרביתם באוניברסיטה הפתוחה שבה לא נהוגה חובת נוכחות קבועה בלימודים. 18% מן

בקרן ק.מ.ח התומכת במוסדות הנפרדים טען עם זאת שישנה קבוצה לא קטנה של סטודנטים שבחרו לעשות את התואר הראשון במסגרת חרדית, אך את התואר השני כבר הרשו לעצמם לעשות באוניברסיטה כללית (ריאיון שרייבר, 2011). ריבוי האפשרויות אפוא הינו מאפיין בולט ב"הסדריות החדשה" המודעת לצרכים הנבדלים ומקדמת מגוון פתרונות הולמים.

מובלעת משלבת

המטרה המוצהרת של המל"ג בפתיחת מסלולים אקדמיים לחרדים הייתה שילובם בתעסוקה, אקדמית ובכלל. ניתן אמנם לראות את הלימודים במכללות בעלות אופי חרדי, המכתיבות הפרדה מגדית, התבצרות ב"תרבות המובלעת" החרדית (סיון, 2004), הרווחת זה מכבר בתחומי החינוך, המגורים והלבוש. אולם כפי שנראה להלן, מובלעות אלו נתפסו על ידי המל"ג כתקופת בנייה הכרחית בדרך לשילוב הסטודנטים בשוק העבודה הכללי.

לבד מהמוסדות האקדמיים הנפרדים, הוקמו באופן וולונטרי גם גופים המתווכים בין התלמיד החרדי לעולם הכללי. חברות ייעוץ חרדיות⁶¹ ספקו לתלמיד את המידע אודות המכללות השונות ותחומי הלימוד הפתוחים בפניו, וקרן חרדית⁶² מימנה את לימודיו בתנאים של אורה חרדית, הכוללת הפרדה מגדית בשעות הקבלה וצוות עובדים שכולו חרדי (ריאיון אפשטיין, 2011; ריאיון שרייבר, 2011).⁶³

המל"ג אף הראתה נכונות להנהיג לימודים אקדמיים לנשים בסמינרים החרדיים עצמם, ולאורך תקופה ארוכה ניהלה מו"מ בעניין זה. ההבנה שהסתמנה הייתה שמרבית הקורסים ילמדו בסמינר ומיעוטם במוסד אקדמי או בקמפוס חרדי. המו"מ נכשל לבסוף בשל החשש מאפליה עדתית הקיימת במוסדות אלו, ובשל התנגדותו של הרב אלישיב למהלך (ריאיון בודנהיימר, 2011; ריאיון בר-שלום, 2011; ריאיון טלר, 2011). ניסיונה של המל"ג לקדם מסלול זה, מצביע על נכונותה, לפחות בתחילת הדרך, להרחיב את ההבדלות של הלימודים האקדמיים לחרדים באורח חסר תקדים במדינת ישראל.⁶⁴

הסטודנטים החרדים (לא כולל מכינות) למדו באוניברסיטה הפתוחה בשנה"ל תשע"ג (2012/2013). מלבדם, תמכה עמותת ידיות טורונטו ב-155 סטודנטים חרדים שלמדו באותה שנה באוניברסיטאות הכלליות בישראל. ראו בנספח א' למחקר זה ובמלאך וכהן (2011).

61 בהם עמותת "יעדים" ועמותת "מכלול".
62 הכוונה לקרן ק.מ.ח. אמנם עמותת ידיות טורונטו וראשיה אינם חרדים אולם מרבית הסטודנטים החרדים לא פנו ללימודים דרכה אלא דרך קרן ק.מ.ח.

63 זאת לעומת סטודנטים שלמדו באוניברסיטה הפתוחה ונעזרו בעמותת ידיות טורונטו.
64 הסמינרים למורים בישראל עצמם עברו תהליכי אקדמיזציה בשלהי שנות השבעים והפכו למכללות אקדמיות. ההבדל בין תהליך זה לניסיון של המל"ג הוא שהמכללות למורים מעניקות תארים בהוראה בלבד ואילו במקרה המתואר כאן היה מאמץ להפוך למוסד בו לומדים לתארים אחרים.

כמה הצדקות ניתנו להבדלות החרדית בתחום הלימודים האקדמיים: גורמים במל"ג טוענים שללא יצירת מעטפת חרדית ללימודים, מספר הפונים למוסדות אקדמיים יהיה דל. המעטפת החרדית הנפרדת גם הקלה ככל הנראה על השיווק של המכללות החרדיות במגזר, ובססה בקרב הסטודנטים תחושת ביתיות הכרחית, שריככה את המעבר מן העולם הישיבתי או הסמינר לעולם האקדמיה (ריאיון אסרף, 2011; ריאיון טלר, 2011).

הצדקה נוספת להקפדה על ההבדלות החרדית באקדמיה היא העובדה שמדובר בבניית חומות לתקופת הלימודים בלבד. לטענת ראשי המוסדות בהם קיימת מידה זו או אחרת של הבדלות, ממילא רוב הבוגרים יוצאים אחרי הלימודים לשוק הכללי ולא לשוק החרדי, ולפיכך מדובר בתקופת מעבר ארעית (ריאיון וייס, 2011; ריאיון פוגל, 2011). יתרה מזאת, המסגרת אמנם חרדית אך התכנים והחוויה הלימודית חושפים את הסטודנטים לצורת חשיבה אקדמית וגם ל"ישראליות". משום כך, זוהי אינטגרציה תכנית במעטפת של הבדלות פיסית (ריאיון אסרף, 2011; ריאיון דרעי, 2011; ריאיון טקאץ', 2011).

על אף ההיגיון בהסברים אלו, ניתן לבקר את ההשקעה הכספית במסלולי הפלטפורמה, לעומת ההשקעה במסלולים שיש בהם אינטגרציה כבר בשלב הלימודים. מוסדות כמו האוניברסיטה הפתוחה, איפשרו לימודים לחרדים מבלי שחשפו אותם חשיפה יתירה לציבור סטודנטים לא-חרדים וייתרו את הקמתה של מסגרת נפרדת. מאות החרדים שפנו ללימודים באוניברסיטאות ובמכללות רגילות הוכיחו שלפחות כלפי מקצתם הבדלות זו אינה מחויבת המציאות.

מעורבותם הגוברת של המכללות החרדיות בתחום ההשמה הקבוצתית של בוגרים, מצביעה על הבנת ראשיהן שגם בשלב הכניסה לעבודה חסרה אינטגרציה מלאה, ועל מקרים לא מעטים בהם יש לשמר מסגרת נפרדת (ריאיון וייס, 2011). גם אם ראשי המוסדות והמל"ג ראו במובלעת כורח זמני, בפועל חלק מן הסטודנטים מתקשים להשתחרר ממנה גם בצאתם לשוק העבודה.⁶⁵

עמימות אידאולוגית ותיחום ההסדריות

האוניברסיטאות בישראל עברו בשנות התשעים שינויים שבמהלכם, בצד המחקר המדעי, הוכשרו סטודנטים לעולם התעסוקה. הרעיון של שילוב חרדים בשוק העבודה שהונע מן השאיפה החרדית לרכישת תואר מסיבות כלכליות (דוידוביץ' 2005; מזרחי, 1994), האיכווה מגמות ואינטרסים כלכליים באוניברסיטאות ובשוק העבודה.

על פי המודל האירופי של וילהלם פון-הומבולט, בן המאה התשע עשרה, באופן מסורתי

⁶⁵ ביטוי מובהק לפער זה ניתן לראות ב"דוח אונו" שמראה שבישראל גברים חרדים סבורים שאין להם הזדמנות שווה בקבלה לעבודה, שקורות חייהם מרשימים פחות בשל קבוצת ההתייחסות שלהם ושסיכוייהם להיות מזומנים לריאיון עבודה נמוכים. לעומתם, נשים חרדיות בטוחות הרבה יותר בכישוריהן וביכולתן למצוא עבודה ולזכות ליחס שווה (יעקבי ואח', 2009).

נועדו האוניברסיטאות להנחיל ידע מדעי, השכלה ולתמוך במחקר. גם בישראל סמלה האוניברסיטה לאורך שנים רבות מוסד אליטיסטי שאיזן בין מחקר טהור להכשרה ולמחקר יישומי (קליינברג, 1999; Pederson, 1997).

בתהליך גלובלי שהחל לאחר מלחמת העולם השנייה, עברו האוניברסיטאות תמורות דרמטיות: ממוסדות להשכלה גבוהה לשמה הפכו למוסדות שמלמדים מקצוע; מתפיסה ערכית של הרחבת הדעת למדע שימושי יישומי, ומקידום המדע הטהור לקידום החברה. תמורות אלו והצטמצמות התמיכה הממשלתית באוניברסיטאות, תעדפו מחקר והוראה יישומיים (פזי, 2002; Kogan & Hanney, 2000; Kogan & al, 2000). המוסדות האקדמיים גם עברו תהליך של ריבוד, שיצר הבחנה בין מוסדות מחקרניים לכאלו שנועדו להכשיר בעלי מקצוע (Fulton, 1996; Neave, 2000).

בישראל התרחש תהליך דומה, בייחוד בשנות התשעים של המאה העשרים, שהתבטא בהקמת מכללות ציבוריות ופרטיות (וולנסקי, 2005; מנחם, תמיר ושבטי, 2008). התרחבות האקדמיה בישראל בשנים אלו, נועדה להידרש ללחץ מלמטה שנבע מצרכים משתנים בשוק התעסוקה (Ayalon & Shavit, 2004; Miller, 1990; Shavit et al., 2003). עם זאת, גם מוסדות אקדמיים להכשרה מקצועית שואפים, גם אם לא תמיד בהצלחה יתרה, להקנות השכלה כערך מרכזי הקשור בלימוד, מעבר לתוצריו המעשיים (איילון ויוגב, 2002; וולנסקי, 2005).

השימוש של מקימי המסלולים האקדמיים לחרדים, ושל המוסדות האקדמיים בשפה פרקטית של לימודי מקצוע ותעסוקה יוקרתית לא היה טקטי בלבד. הוא נגזר כאמור מן השינויים הדרמטיים שעברו על המוסדות האקדמיים עצמם והפיכתם למוסדות שמכשירים את תלמידיהם לשוק העבודה (דוידוביץ, 2005; מזרחי, 1994). הדגשת הטעם המעשי של הלימודים כנתיב הכרחי לרכישת פרנסה בעידן המודרני, הגבירה את האמון בתוכניות האקדמיות השונות, הן בקרב ההנהגה הרוחנית החרדית הן בקרב מי שפנו ללימודים, מבלי שהשתמעה מכך הזדהות עם תפיסות אידאולוגיות כלשהן של "השכלה" (חקק, 2004; קלעג'י, 2010; ריאיון פלדשטיין, 2011; ריאיון שרייבר, 2011).

בדיוק בשנים בהן נבנו מסלולים אקדמיים לחרדים, נכשל ניסיון ממלכתי לשלב לימודי ליבה במגזר החרדי באמצעות "ועדת דברת" (מרקמן ויונה, 2010; שפיגל, 2011). מאמר המסכם את אופן פעולתה של הוועדה מעלה שלוש בעיות עיקריות: היעדר אמון של הציבור החרדי בזימונות מבחוץ; ניסיון לכפות ערכים של פתיחות, ליברליזם ולכידות חברתית על המגזר החרדי, והנחתת שינוי "מלמעלה" במקום בנייה תהליכית מלמטה (סמג'ה, 2006). ההשוואה מאירת עיניים ביחס לאופן ההקמה של המסלולים האקדמיים לחרדים. הללו בנו אמון ציבורי בתשומת לב, השתמשו בשפה פרקטית ולא אידאולוגית, ויצרו תהליכים מלמטה למעלה (Bottom up).

ראשי הקמפוסים החרדים ביכרו להשתמש בלשון ניטרלית ביחס למונחים שונים

הקשורים בהשכלה הגבוהה. גב"י בוטבול ועדינה בר-שלום מספרים שכוונתם הייתה להקים "אוניברסיטה חרדית", אולם חרדים שפנו ללימודים גבוהים נרתעו מן המונח הזה, ומשום כך נבחר המונח המאיים פחות – "מכללה" (ריאיון בוטבול, 2011; ריאיון בר-שלום, 2011). ראשי המוסדות ונציגי המל"ג נמנעו על פי רוב להשתמש במונחים "השכלה" ו"השכלה גבוהה" לתיאור הלימודים, בשל הקונוטציה לתנועת ההשכלה (ריאיון בודנהיימר, 2011; ריאיון טלר, 2011).

ייתכן שדווקא בדרך זו ניתן היה להשפיע על הרחבת הדעת בקרב הסטודנטים החרדים כמו גם על תפיסות היסוד שלהם. החשיפה לדרכי החשיבה והמחקר האקדמיים שינתה, להערכת כמה גורמים, את האופן בו סטודנטים חרדים נטו לבחון ולהעריך את המציאות. כך למשל, הסטודנטים החרדים היו צמאי דעת וסקרנים והרבו לשאול מעבר לחומר הנדרש. עם הזמן ניתן היה גם להבחין בשינוי בצורת ההתבטאות שלהם: שפתם התגוונה במונחים אקדמיים ובסגנון ישראלי עכשווי, בניגוד לשפה ששימשה אותם עם כניסתם ללימודים (חקק, 2004; ריאיון וייס, 2011; ריאיון לויטן, 2011). על פי מחקרים שונים ניתן להצביע על פער בין האיפוק שמאפיין את נקודת המבט של סטודנטיות חרדיות על השינוי (הלר, 2009; קלעג'י, 2010), לבין שינוי דרמטי יותר שנצפה בעיני המתבוננים על התהליך מבחוץ. ההסבר נעוץ לטעמי בצורך שלהן לגונן על החברה החרדית וערכיה, ולהתעלם מכך שגורם חיצוני הוא שגרם לשינוי תפיסתי.⁶⁶

בניית תמריצים כלכליים ומבניים להסדריות

תמריצים מבניים במדיניות המל"ג

אופן הפעולה של המל"ג מעיד על הבנה מעמיקה והולכת של החסמים הניצבים בפני הקמת מוסדות אקדמיים לחרדים. תובנה זו התבטאה בשלוש תמורות בעיצוב המדיניות, בהן ניכרה הליכה לקראת צורכי האוכלוסייה החרדית, כדי לסייע להצלחת הפרויקט. המדיניות הראשונית של המל"ג הייתה הקמת מוסדות אקדמיים חרדיים עצמאיים, אך זו התבררה במהרה כלא ריאלית. השינוי הראשון במדיניות היה מתן אישור למוסדות אקדמיים קיימים ללמד חרדים בקמפוסים נפרדים. הגורם המתאים ביותר לכך היה בג"ט בשל אופיו התורני, ובשל העובדה שהיה מורגל בלימודים נפרדים לגברים. שינוי המדיניות היה כרוך בנסיגת המל"ג מעקרון ביטול השלוחות שנקבע על ידה כמה שנים קודם לכן, ובג"ט השוכן בירושלים קיבל את אישור המל"ג ללמד בבני-ברק.

הגמשה נוספת של המדיניות התבצעה כאשר התברר שהאוניברסיטה העברית איננה מצליחה להגיע להסכמות עם המכללה החרדית בירושלים. המל"ג התמודדה עם קושי זה

⁶⁶ ראו ריאיון עם נריה-בן-שחר (2008) אודות הנטייה של מרואיינות להצדקה אידאולוגית של החברה החרדית.

באמצעות הענקת עוד אישור להוראה מרחוק לאוניברסיטת בר-אילן. בכך, העצימה המל"ג את כוחם של הקמפוסים החרדיים, שכן כישלון המ"מ עם מוסד אקדמי קרוב, איפשר להם, בעידוד המל"ג, לפנות למוסד אקדמי חלופי. הרציונל מאחורי החלטה זו נעוץ בקושי לגשר בין הדרישות הגבוהות של האוניברסיטה העברית, לרמה של הסטודנטים החרדים. לא ניתן להתעלם מהיותם של אוניברסיטת בר-אילן ובג"ט מוסדות דתיים שצורכי החרדים נהירים להם ולפיכך השכילו להגיע לשפה משותפת עם היזמים החרדים.

בשלב השלישי, החליטה המל"ג על אימוץ מודל הפלטפורמות שהעניק עוצמה למוסדות האכסניה החרדיים. הוענקה להם אוטונומיה לבחור בין מוסדות אקדמיים שונים ביחס לכל אחד מתחומי הלימוד. המודל החדש ביצר את המסגרת האוטונומית של המכללות החרדיות בכך שהעניק להן מעבר לעצמאות המנהלית, הארגונית והשיווקית, גם סמכות לנהל מ"מ עם המוסדות האקדמיים ביחס לכל חוג שהללו עמדו לקבל. צעד זה שחיזק את כושר המיקוח של הקמפוסים נוכח הממסד האקדמי, נדמה היה בעיני מקבלי ההחלטות במל"ג כתנאי הכרחי להגדלת שיעור הפונים לקמפוסים החרדיים.

עוד תמריץ של המל"ג למסלולים לחרדים התבטא בהתייחסות מהירה ל"חבלי הלידה" שלהם. המוסדות החדשים נכנסו ל"מסלול ירוק" שבו אושרו במהירות תוכניות חדשות שיזמו, כמו גם יכולת להפעיל תוכניות לתואר שני בזמן קצר יחסית, כנגזרת של היסמכותן על האוניברסיטאות השונות (ריאיון לויטן, 2011).

תמריצים כלכליים למסלולים האקדמיים לחרדים

בניית מסלולים אקדמיים לחרדים לא עומדת בקריטריונים הכלכליים של הקמת מוסדות אקדמיים "רגילים", ועלותם גבוהה מאוד (ריאיון לויטן, 2011). עם זאת, הות"ת, המתקצבת העיקרית של הפרויקט, בגיבוי של משרד האוצר, דחפה בכל כוחה להרחבת המסלולים לחרדים ותקצבה אותם ככל שנדרש. הרציונל המנחה של הות"ת ושל משרד האוצר היה שמסלולים אלו מהווים תנאי לכניסת אוכלוסייה רחבה למעגל העבודה, זאת בניגוד לסטודנטים אחרים, שכניסתם ללימודים ולמעגל העבודה מובטחת (בנק ישראל, 2011; לויטן, 2009).

כדי להבטיח את צמיחת המסלולים, היה על ות"ת לתקצב ולתמריץ באופן מיוחד את כל הגורמים הקשורים בהפעלת המסלולים לחרדים: האוניברסיטאות, הקמפוסים החרדיים והסטודנטים עצמם. בכך ניתן היה להפוך את הרצון הטוב של הגורמים המעורבים בפיתוח המסלולים, לצעד כדאי מבחינה כלכלית ולפיכך בר מציאות (ריאיון אסרף, 2011).

האוניברסיטאות, שהן המוסדות המלמדים בקמפוסים החרדיים, קיבלו שני תמריצים עיקריים, האחד נוגע למספרי הסטודנטים והשני לסגל ההוראה; אוניברסיטאות בישראל מוגבלות במספר הסטודנטים שלהן על פי מכסה שנקבעת בות"ת, אולם הסטודנטים

בקמפוסים החרדיים לא נמנו במכסה ולא חלה עליהם מגבלה מספרית. נגזר מכך תקצוב נוסף של שעות הוראה למרצים בחוגים השונים, שכלל בשנים הראשונות שיפוי ייחודי להוראה במכללות החרדיות המתוקצבות (ריאיון אסרף, 2011; ריאיון לויטן, 2011).

מלבד זאת, יכלו המוסדות האוניברסיטאיים לשלוח למכללות החרדיות מרצים רבים שאינם חברי הסגל הבכיר באוניברסיטאות. כתוצאה מכך התאפשר להן להעסיק תוספת כוח אדם זול מקרב הסגל הזוטר שלהן, ולמצוא לו מקורות פרנסה, בלי לגרוע מן התקציב שניתן לאוניברסיטאות עבור ההוראה במכללות השונות (ריאיון אסרף, 2011; ריאיון גלעד, 2011).

המכללות החרדיות זכו לתקציבים מיוחדים; הקמתן של מכללות נפרדות נכרכה בעלויות נרחבות שמוסד אקדמי רגיל אינו נהנה מהן. המכללות היו קטנות מאוד ביחס למוסדות אקדמיים סטנדרטיים, ולפיכך עלויות המנהלה והמזכירות שלהן היו גבוהות. ההפרדה המגדרית הביאה למצב שבו אישרה הו"ת"ת מקצועות לימוד, גם כאשר הכיתות היו קטנות מאוד. הוצאה יתירה נוספת הייתה על פרסום ושיווק המוסדות, לו יועד תקציב גבוה (ריאיון לויטן, 2011).

הסטודנטים במוסדות זכו גם הם לתמיכה כלכלית ממלכתית. הקרנות שהוקמו לסיוע לסטודנטים חרדים היו פרטיות, אך מקץ שנים החלה המדינה תומכת בקרנות בשיעור של קרוב ל-50%. כתוצאה משיעור התמיכה הגבוה, רוב הגברים החרדים הלומדים זכו למלגת לימודים מלאה ללא ששילמו שכר לימוד (ריאיון גת, 2011, ריאיון פלדשטיין, 2011). סטודנטים שלמדו מקצועות כמו הנדסה או מחשבים בתוכניות כמו חלמ"ש או ידידות טורונטו, אף קיבלו מלגת מחיה בהתאם לקריטריון הכנסה.

רגולציה בהשגחה

המסלולים האקדמיים לחרדים אושרו כולם על ידי המל"ג, והמתוקצבים שבהם אף היו נתונים לפיקוח צמוד של הו"ת"ת (ריאיון טלר, 2011). הו"ת"ת גם הקימה ועדה קבועה לטיפול במסלולים לחרדים באקדמיה, שהייתה אחראית על בקרת האיכות בהם ופיקוח על רמתם. למרות זאת, ישנו פער גדול בין הסמכות הפורמלית של הו"ת"ת למימושה בפועל (ריאיון אסרף, 2011).

בשלושה תחומים בחרה הו"ת"ת שלא להפעיל את סמכותה למרות התנאים שנקבעו מראש במנדט של המסגרות שנועדו לחרדים: מידת החרדיות של הסטודנטים, תנאי הסף למועמדים והקפדה על פטור משירות צבאי לגברים.

מידת החרדיות של הסטודנטים: במסלולים לחרדים בכללם, השתתפו גם סטודנטים וסטודנטיות דתיים וחרדים-לאומיים. הו"ת"ת בחרה שלא לבלום את התופעה, שכן בלא השתתפות זרם זה כיתות רבות לא היו נפתחות, בשל מיעוט מספר הלומדים, ולחלק

ניכר מן המסלולים לא הייתה זכות קיום (ריאיון גלעד, 2011; ריאיון כגנוב, 2010; ריאיון לויטן, 2011). האינטרס של סטודנטים אלו ללמוד במסגרת נפרדת ובתנאי קבלה נוחים יותר מן האוניברסיטה, השתלב עם שאיפת הות"ת לפתח את המסלולים לחרדים, ונוכחותם גם חיזקה את הרושם הציבורי של הצלחת הפרויקט. נתונים שהתפרסמו בכלי התקשורת⁶⁷ לפיהן כבר בשנת 2010 למדו כ-6,000 סטודנטים בקירוב במסלולים לחרדים נכונים אמנם, אך מספר זה כלל שיעור לא מבוטל של סטודנטים שאינם חרדים (ריאיון כהן, 2011; ריאיון לויטן, 2011).⁶⁸

תנאי הסף למועמדים: הות"ת גם אפשרה הקלה בתנאי הסף לקבלה ללימודים. הפריבילגיה שיש למכללות החרדיות לבחור בכל תחום לימודים את המוסד המלמד, גרמה במספר מקרים להורדת הציון הפסיכומטרי הנדרש. כך למשל בפסיכולוגיה, עברה המכללה החרדית ירושלים מהשתייכות לאוניברסיטת בר-אילן להשתייכות לאוניברסיטת בן-גוריון, בתמורה להורדת הסף הפסיכומטרי (ריאיון בר-שלום, 2011). הציון הפסיכומטרי הנדרש לחוג זה באוניברסיטת בן-גוריון עומד על כ-700 נקודות, בעוד שבמכללה החרדית נדרשו 540 נקודות בלבד (ריאיון בר-שלום, 2011; ריאיון לויטן, 2011). אם נכון הדבר לגבי המוסדות המתוקצבים, הרי שהוא רלוונטי אף יותר לגבי המוסדות שאינם מתוקצבים; במכינה הקדם-אקדמית בקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אונו נמשכו הלימודים סמסטר אחד ולא שנה כמתחייב, תוך שמירה על רמת לימודים נמוכה⁶⁹ (ריאיון אסרף, 2011; ריאיון גת, 2011; ריאיון טיקוצ'ינסקי, 2010).

הקפדה על פטור משירות צבאי לגברים: תחום ההקלות השלישי הינו פטור מחובת השירות הצבאי/אזרחי לגברים. באופן מפתיע לא היה מעקב של אף גורם ציבורי, כולל המערכת הצבאית, אודות חיובם של הסטודנטים החרדים לשרת בצה"ל (ריאיון אפשטיין, 2011; ריאיון טקאץ', 2011).

לטענת גורמים במל"ג ובות"ת היעדר רגולציה והרמה הנמוכה היו ידועים ונלקחו בחשבון (ריאיון אסרף, 2011; ריאיון טלר, 2011). שני האילוצים המרכזיים שהשפיעו על חוסר ההתערבות של ות"ת, היו רצון לשמור על התחרות בין המוסדות המתוקצבים לאלו שאינם מתוקצבים, ושאיפה להגדיל את כלל מספר החרדים הפונים ללימודים אקדמיים. ההשפעה של הות"ת על המוסדות המתוקצבים גדולה יותר מאשר על המוסדות הפרטיים, ולפיכך לו הייתה מכבידה את ידה על מוסדות אלו, מספר הלומדים בהם היה נמוך עוד יותר. לחילופין, הות"ת יכולה הייתה להימנע מלאשר את המסלולים במוסדות

⁶⁷ ראו למשל בסוק, מ', טוקר, נ' "בנק ישראל: מספר הסטודנטים החרדים שולש בתוך חמש שנים", *themarker*, 29.3.2011.

⁶⁸ בתשובת המל"ג בעתירה שהוגשה כנגד הקריטריונים החדשים שקבעה להגדרת "מיהו חרדי" נכתב כי עד שנת 2011 50% בלבד מן התלמידים במוסדות הפלטפורמה היו בוגרי החינוך החרדי (בג"ץ 5851/13).

⁶⁹ המכינות הינן באחריות משרד החינוך ולא באחריות של ות"ת.

הפרטיים ובראשם הקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אונו, אולם הנזק מאי יציאת חרדים לשוק העבודה היה עולה על התועלת של רמת לימודים גבוהה יותר למעטים שהיו פונים ללימודים (ריאיון אסרף, 2011).

לצד הגדלת מספר הסטודנטים החרדים בלימודים אקדמיים, להקלות אלה נודעה השלכה ארוכת טווח, של הנצחת הרמה האקדמית הנמוכה ברוב המסגרות לחרדים. רמה זו עשויה לחזק את הדעה הרווחת בקרב מעסיקים בדבר איכותן של המכללות החרדיות, ולהשפיע דרמטית על קבלתם של חרדים לעבודה. בסופו של דבר עשויות אפוא ההקלות להיות לרועץ לנהנים מהן.⁷⁰

בשנת 2011, כאשר המסלולים לחרדים התבססו, הסתמנו שינויי מדיניות והקשחת הרגולציה מצד גופים שונים הקשורים למסגרות האקדמיות לחרדים; קרן ק.מ.ח החלה בשנה זו במדיניות של תמיכה דיפרנציאלית, על פיה התמיכה בסטודנטים הפונים למקצועות נדרשים, גבוהה יותר מאשר פונים למקצועות בהם השוק רווי, כמו משפטים ומינהל עסקים. המוסד המרכזי שנפגע משינוי מדיניות זו הינו הקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אונו (ריאיון פלדשטיין, 2011; ריאיון שרייבר, 2011).

הקשר אחר של הגברת הפיקוח ניכר בהתייחסות של צה"ל. החל משנת 2011, בעקבות דרישת הצבא, סטודנטים מתחת גיל 23⁷¹ שלא עשו שירות אזרחי או צבאי מנועים מלמוד במסלולים האקדמיים לחרדים (ריאיון טקאץ' 2011; ריאיון שון, 2011). אולם השינוי העיקרי של הגברת הרגולציה הינו במסגרת התוכנית הרב-שנתית של הות"ת שבה נדון בהרחבה בפרק הבא.

הקשחת הרגולציה מחדדת את האופן שבו פעלה ההסדריות החדשה. על פי מודל זה, הרגולטור אמנם דואג לכך שהסמכות העקרונית תהיה בידי, אך בוחר להגביל את מעורבותו בשלבי היווצרותם של הסדרים חדשים כדי להבטיח את הצלחתם. לאחר כעשור של פעילות מסלולים אקדמיים לחרדים על פי מודל הפלטפורמות ובמוסדות הלא-מתוקצבים, הגיעו מקבלי החלטות שונים, בייחוד בות"ת ובמל"ג, לכלל מסקנה שאלו התבססו דיים. לתפיסתם, הגיעה העת לשפר את רמת הלימודים ואת הפיקוח עליהם כמו גם לכונן מודל חדש ואיכותי יותר מבחינה אקדמית.

⁷⁰ גם בלא ההנחות וההקלות המיוחדות לחרדים, לבחירה בלימודים במכללה ולא באוניברסיטה ישנה על פי מחקרים רבים השפעה שלילית על גובה ההכנסה העתידית. ראו זוסמן ואח', (2007); Black and Smith, (2005); Tomas, (2003).

⁷¹ זאת בהתאם לתיקון ל"חוק טל" שמאפשר לאברכים מעל גיל 23 לעבוד מעבר לשעות הלימודים בכולל. הלימודים מתקיימים בשל כך בשעות הערב.

פרופיל תקשורתי נמוך ושיווק זהיר

פרסום בתקשורת החרדית

הסכמות הרבנים שניתנו למסלולים האקדמיים החרדיים, לא פורסמו בכלי התקשורת החרדיים (ראיון טיקוצ'נסקי, 2010; ריאיון טלר, 2011), שכן אחד התנאים לקבלתן היה שאלו "הסכמות שבשתיקה". התועלת מבחינה רבנית להסכמות אלו הייתה שהן אפשרו להם באופן פורמלי לפקח על התהליך. הוועדה הרוחנית שפעלה במבח"ר אף הורתה למוסד לא לפרסם את עצמו בכלי התקשורת החרדיים, אלא "מפה לאוזן", במטרה שלא לפגוע ב"עולם התורה" (ריאיון פוגל, 2011).

בניגוד למבח"ר שזוהרה מפרסום רחב ומתהודה למהלך לפני שקרם עור וגידים, נחפזו מקימי המכללה החרדית ירושלים לפרסם את דבר הקמתה, ואף דיברו על הקמת אוניברסיטה חרדית אשר תתרחב ותכיל עד עשרים אלף סטודנטים.⁷² גם בג"ט החל באותה עת להפיץ פלאיירים בקרב ריכוזים חרדיים, בהם הוא קרא למי שמעוניינים במקצוע "איכותי" לבוא ולהצטרף ללימודים במכון (ריאיון וייס, 2011).

פרסומים אלו עוררו התנגדות עזה באגף הליטאי של התקשורת החרדית. עיתון "יתד נאמן"⁷³ שראה עצמו כשומר הסף של "ההשקפה הטהורה", יצא באופן חריף כנגד המגמה לפתיחת מסלולים אקדמיים לחרדים.⁷⁴ הביקורת העיקרית ששטח העיתון כלפי היוזמה היא שמדובר בשינוי ערכי בחברה החרדית, כאשר במקום לראות בעבודה אילוץ, היא הופכת באמצעות לימודים אקדמיים לאידאל שווה ערך ללימוד התורה. ההוכחות לשינוי האידאולוגי הן הפרסום העצמי של המכללה החרדית ירושלים כאוניברסיטה עתידית ושיווק התוכניות בבג"ט כ"יוקרתיות". צעדים אלו הוכיחו, לטענת העיתון, ששאיפת המוסדות איננה להעניק פרנסה בלבד, אלא להוות תחליף ללימוד תורה. ה"אקדח המעשן" מבחינת העיתון נמצא בדברי ראש הות"ת, פרופסור לב-ציון, שהמסלולים הייעודיים לחרדים הינם "תפנית היסטורית בעלת השלכות חברתיות מרחיקות לכת". לדעת מכתבי ההשקפה של העיתון, היציאה למעגל העבודה היא יציאה ל"מעגל הקללה" של אדם הראשון, ורק מי שלא מסוגל ללמוד תורה ראוי לו שיפנה לכך. מקימי המסגרות האקדמיות לחרדים שואפים לשנות את אופיו של הציבור החרדי ולהופכו לציבור "יצרני" ו"מתקדם", ובכך הפנימו את ערכי התרבות המערבית הבזויים.⁷⁵

⁷² אילן, ש' "הרבנים: תואר אקדמי כן, לימודי הגות לא", **הארץ**, 18.2.2000.
⁷³ אודות מקומו של "יתד נאמן" במערך העיתונות החרדית והקו האידאולוגי התקיף שלו ראו נריה-בן-שחר (2008); קפלן (2006); Cohen (2006).

⁷⁴ גרוסמן, נ' "תפנית היסטורית בעלת משמעות חברתית מרחיקת לכת". **יתד נאמן**, 25.2.2000.
⁷⁵ זאבי, נ' "תארים אקדמיים ועבודת דוקטור – הוספת נדבך מפואר למלאכת הקודש של שרה שנירר". **יתד נאמן**, 25.2.2000.

לאחר שקמה המכללה החרדית ירושלים, תקף אותה הרב אלישיב בחריפות. המכללה נתפסה כמאיימת על נשים חרדיות, כיוון שהיא אפשרה לימודים אקדמיים לבנות מיד לאחר גיל התיכון, תוך ויתור על לימודים בסמינר. היעדר הפיקוח הרבני האשכנזי והעובדה שמגוון נושאי הלימודי היה רחב יותר מאשר במב"ח⁷⁶, הביאה את "יתד נאמן" לצאת פעם נוספת ובאופן ממוקד כנגד המכללה.⁷⁶ המתקפה של "יתד נאמן" איימה רק באופן חלקי על המכללה, שהתלמידות בה הגיעו לרוב מן המגזר החרדי-ספרדי.⁷⁷ למרות זאת, נזהרה בר-שלום מכאן ואילך מלכנות את המוסד שבראשו עמדה "אוניברסיטה חרדית" (ריאיון בר-שלום, 2011).

ההתנגדות הפנים-חרדית גרמה לחלק מן המוסדות לנקוט משנה זהירות בפרסום (ריאיון וייס, 2011; ריאיון טקאץ', 2011). במשך תקופה ארוכה התבסס השיווק של בג"ט על שיטת "חבר מביא חבר" וכיוצא בכך גם שירותי ייעוץ לחרדים הפונים לאקדמיה, כמו גם קרן ק.מ.ח ועמותת ידידות טורונטו התומכים כספית בפונים לאקדמיה (ריאיון גונן, 2011; ריאיון שרייבר, 2011). שיטה זו הייתה אפקטיבית דיה מבחינה מספרית, והיא נטרלה את הטענה האפשרית שהמסלולים מעניקים פיתוי כספי לעוזבים את עולם התורה (ריאיון אפשטיין, 2011; ריאיון פלדשטיין, 2011).

בחלוף הזמן החלו המוסדות לשווק את עצמם גם בשבועונים חרדיים ובאינטרנט (ריאיון דרעי, 2011; ריאיון שון, 2011),⁷⁸ משום שאלו, ובייחוד "משפחה" ו"בקהילה", הובילו קו עקרוני של לגיטימציה לתעסוקה במגזר החרדי, אף באמצעות לימודים אקדמיים.⁷⁹ אך גם בשבועונים בלט הדגש על פרסום תחום הלימוד על פני המוסד האקדמי שמעניק את התואר, וזאת כדי לעמעם את העובדה שהסטודנטים לומדים למעשה באוניברסיטאות (ריאיון טלר, 2011; ריאיון לויטן, 2011).

עם התבססותם של מסלולי הלימוד במסגרות השונות, החלו מבח"ר, בג"ט והקמפוס החרדי של הקריה האקדמית אונו לפרסם עצמם גם בעיתון "המודיע" השמרני (ריאיון טקאץ', 2011; ריאיון פוגל, 2011). דוגמה לשימוש הזהיר שנקט קמפוס חרדי זה בפנייתו לכלי התקשורת החרדיים ניתן לראות בהודעה לעיתונות בעניין פתיחת תוכנית לימודים חדשה לגברים חרדים במקצועות טיפוליים שהושקה בסוף שנת 2012. בהודעה מודגשים צורכי הקהילה ומטרת הלימודים שהינה הענקת "טיפול נכון ומותאם עבור ילדינו...

⁷⁶ קהאן, ב' "נסינות להחזיר לימודי אוניברסיטה במסווה של מכללה חרדית", יתד נאמן, 19.5.2002. כמו כן יצחקי, א' "על טהרת הקודש", יתד נאמן, 21.5.2002.

⁷⁷ ראו פלדמן (2007). פלדמן מרחיבה אודות היחס החיובי של ההנהגה הרבנית של ש"ס להתמקצעות נשים, ומצביעה על הגיבוי שהתמקצעות זו מקבלת גם בעיתון המפלגה "יום ליום".

⁷⁸ אודות מהפכת אתרי האינטרנט והפורומים החרדיים, ראו רוז (2007).

⁷⁹ לסקירה אודות השבועונים והפתיחות היחסית הקיימת בהם לעומת היומונים החרדיים, ראו נריה-בן-שחר (2008).

ובמיוחד במקרב הציבור החסידי דוברי היידיש אשר יוכשרו לטפל בצורה מקצועית בדוברי היידיש בארץ.⁸⁰ הצלחת השיווק ניכרה בכך שההודעה הופיע ככתבה לא רק בשבועונים "בקהילה" ו"משפחה" אלא גם ביומן השמרני-חסידי – "המבשר".

מיקום המוסדות

כחלק מן המגמה של הצנעת האקדמיה החרדית, נטו המוסדות להתמקם בפאתי הריכוזים החרדיים. שני הקריטריונים המרכזיים למיקומם היו ריחוק ממרכזי האוכלוסייה החרדית לצד שמירה על נגישות גבוהה למרכזים אלו. באופן זה נמנעה מתקפה ישירה של הגורמים השמרנים במחנה החרדי, באשר המוסדות אינם מהווים גורם המושך תשומת לב גבוהה מדי.

השכונות גבעת שאול וגבעת מרדכי והמרכז הטכנולוגי מלחה בירושלים, כמו גם אור יהודה וגבול בני-ברק-רמת-גן, נמצאו מתאימים להקמת מסגרות אקדמיות המיועדות לחרדים בלבד. לעומת זאת, לא הוקמה אפילו מסגרת חרדית אחת בלב המרכזים החרדיים של בני-ברק, ירושלים או אחת מן הערים החרדיות החדשות. רק לאחר יותר מעשור של פעילות, בשנת 2011, הוחל בהקמת מרכז לימודי של האוניברסיטה הפתוחה בבני-ברק שבו, למותר לציין, מתקיימת כמובן הפרדה מגדרית.

סיכום

בניית מסלולים אקדמיים לחרדים הייתה שעתן הגדולה של אליטות חרדיות חדשות. אלו ראו את עצמן אחראיות בראש ובראשונה לעתיד החברה החרדית, אך גם לשגשוגה העתידי של מדינת ישראל. תחושת אחריות כפולה זו הניעה אותן ליזום ולפתח מסלולים לחרדים באקדמיה בהם למדו בשנת 2012 יותר מ-7,000 סטודנטים. בדרך להישג זה הצליחו אליטות אלו לסחוף בהתלהבותם גורמים חרדיים שונים, וענו על צורך שעלה "מהשטח", וזאת בלי לעורר מחלוקת ציבורית פנים-חרדית קשה או להכריז על מהפכה. בכך הם סייעו ביצירת הסדריות חדשה, הכוללת שינוי עומק פנים-חרדי ניכר.

אחת הגישות לניתוח מדיניות ציבורית, מבחינה בין שלושה סוגים של דרכי פעולה: כפייה, עידוד ויצירת נורמה (Bemelmans-Videc et al., 1998; Etzioni, 1975). מעצבי המדיניות ביחס ללימודים אקדמיים לחרדים נקטו בדרך פעולה מרכזית אחת בלבד: עידוד. "גזר" זה ניכר בתמיכה כלכלית ברמת הפרט והמוסד, בהקמת מוסדות הפלטפורמה, ובהעלמת עין מרמת הלימודים ומהרכב התלמידים במסלולים לחרדים. כפייה לא הייתה רלוונטית ביחס ללימודים מסוג זה, אולם בשנים בהן התפתחו

⁸⁰ ללא מחבר. "חדש בקמפוס החרדי אוננו: מקצועות הבריאות: ריפוי בעיסוק וקלינאות תקשורת", המבשר, 14.9.2012.

המסלולים, לא נפגעה באופן ישיר התמיכה באברכי הכוללים. גם דרך הפעולה השקטה שבה בחרו מעצבי המדיניות היתה הפוכה מן הדרך הרווחת לשיווק חידושים ושינויים. הללו נמנעו מלהשתמש באמצעים שיווקיים ופרסומיים, כמו גם מפנייה לאוכלוסייה של גברים צעירים וחרדים, כדי לא לעורר התנגדות בקהילה החרדית.

הפרק הציג גם כמה השלכות בעייתיות של מדיניות זו. השלכות אלה ניכרות במיוחד לקראת כניסת בוגרי התוכניות השונות לשוק העבודה, שהמעסיקים בו מטיבים לזהות את הרמה של בוגרי המוסדות האקדמיים הייעודיים ואת הקושי שלהם להסתגל לסביבת עבודה מעורבת. כך, שוק העבודה מוצף ורווי בבוגרי משפטים ומינהל עסקים – התחום העיקרי אותו למדו גברים חרדים. הקושי של בעלי תארים אקדמיים מן המגזר החרדי להשתלב בשוק העבודה, עשוי לחלחל לתודעת הציבור החרדי ולפגוע בפרויקט הלימודים האקדמיים לחרדים.

מנגד, השינוי שחוללו המסגרות ללימודים אקדמיים בתוך החברה החרדית נראה בלתי הפיך. השכלה גבוהה שהייתה שנים רבות טאבו בעולם החרדי הפכה למסלול מקובל (הגם שלרוב הוא בדיעבד), הגדל בקצב מהיר, וחוצה מגזרים וקבוצות שונות בתוככי הקהילה החרדית.⁸¹ אם תעלה יפה התוכנית הרב-שנתית של הות"ת לשפר את איכותם של המסלולים האקדמיים הייעודיים לחרדים, הרי שהשפעתם לא רק תוגבל לחברה החרדית פנימה אלא תשתקף גם בשוק התעסוקה הכלל ישראלי.

⁸¹ על לחול התופעה של לימודים אקדמיים במגזר החרדי ניתן ללמוד מן העלייה המהירה בשיעור הלומדים ובעלי תואר אקדמי בקרב חרדים בני 25-39. בין השנים 2007-2012 עלה שיעור הסטודנטים ובעלי תואר אקדמי במגזר החרדי מ-15.6% ל-20.5% בעוד שבמגזר הכללי הוא נותר כמעט ללא שינוי (הלמ"ס, 2007; 2012א). ראו גרף מסכם של הנתונים בנספח ב' למחקר זה.

פרק 3

התוכנית הרב-שנתית של הות"ת למגזר החרדי

בתחילת שנת 2012, אישרה המל"ג את תוכנית החומש למגזר החרדי שעוצבה בות"ת, הכוללת רפורמה מקיפה במסלולים הייעודיים לחרדים. תמצית השינויים הינה הקמת מסגרות חרדיות (להלן, מח"רים) בסמוך לאוניברסיטאות, מכללות מתוקצבות ושאינן מתוקצבות ובאחריותן המלאה, השבחת הפלטפורמות הקיימות, ומודל חדש לתקצוב המוסדות בהתאם לתחומי הלימוד. במהלך פרק זה ננתח את הבעיות המרכזיות שצצו במסלולים האקדמיים לחרדים ואת עיקרי השינויים שמציעה תוכנית המח"רים. כמו כן, נבחן את יתרונותיה וחסרונותיה של התוכנית החדשה.

בעיות במסלולים האקדמיים לחרדים

רמת הלימודים

המכיוון

אחת הבעיות הבולטות העומדות בפני המועמד החרדי ללימודים אקדמיים הנה הצורך בלימודי הכנה, עקב היעדרם של 'לימודי הליבה' ממערכת החינוך החרדי לבנים. לימודים אלו כוללים אנגלית, מתמטיקה ומיומנויות יסוד נוספות עד לרמה של 3 יחידות, אם כי בפועל רמה זו לא תמיד נשמרת. כתוצאה מכך, כל תעודת 'בוגר מכינה' מתייחסת רק למוסד שמעניק אותה, ואיננה מאפשרת בהכרח לנושא אותה להתקבל למוסד לימודים אחר או לאוניברסיטה.

תנאי הסף לקבלה

הרקע החסר של כלל בוגרי החינוך החרדי, ובייחוד הגברים שבהם, במקצועות כלליים גרם לכך שהם אינם עומדים בדרישות של מרבית החוגים באוניברסיטאות השונות. כך הנמיכו חלק מן המוסדות את תנאי הסף שלהם לכניסה לתוכניות הלימודים במכללות הפלטפורמה המיועדות לחרדים. כפי שצוין בפרק הקודם, יכולתן של מכללות

הפלטפורמה ליצור זיקה עם מוסד אקדמי ביחס לכל אחד מתחומי הלימוד, הגבירה את כושר המיקוח שלהן ביחס למוסדות האקדמיים.

מרחק גאוגרפי

מוסדות הפלטפורמות נמצאים בירושלים ובבני-ברק, וברוב מוחלט של המקרים מוסד האם שלהם איננו נמצא בקרבת מקום. כך, אוניברסיטת בר-אילן אחראית על 60% מן הסטודנטים במכללה החרדית ירושלים, ואוניברסיטת חיפה על 75% מן הסטודנטים במכללה החרדית (המועצה להשכלה גבוהה, 2011). למרחק הגאוגרפי השלכות שליליות על איכות הלימודים ועל רמת ההוראה:

א. במרבית המקרים המרצים המלמדים במוסדות הפלטפורמה, אינם ברמת הבכירות והוותק של המרצים במוסדות האם.

ב. אין לסטודנטים במוסדות הפלטפורמה נגישות ממשית לספריות, ולפיכך חומר הקריאה שזמין להם הינו מצומצם לעומת מקביליהם באוניברסיטאות. כמו כן, מקצועות הדורשים מעבדות ותשתיות פיזיות מיוחדות אינם פתוחים בפני תלמידי הפלטפורמה.

ביזור מוסדי

המבנה הארגוני של מכללות הפלטפורמה מסורבל ומבוזר, ופוגע ברמת הלימודים בהן ובשירות הניתן לסטודנטים. האוניברסיטאות נתפסות בעיני עצמן כספקיות של שירותי הוראה בלבד, אינן נוטלות את מלוא האחריות על רמת הבוגרים בתוכניות ואינן משתפות פעולה במידה מיטבית עם הניהול הפיזי-אדמיניסטרטיבי של למוסדות הפלטפורמה. העובדה שהנהלה האדמיניסטרטיבית צריכה לעבוד עם מוסדות אקדמיים שונים, מקשה אף היא על מתן שירות איכותי ויוצרת סטנדרטים שאינם אחידים לכלל הסטודנטים במוסד.

התמדה בלימודים

הרקע ההשכלתי החסר וקשיי מימון גורמים לנשירה מהלימודים בשיעור המתקרב ל-30% מקרב הסטודנטים החרדים, שיעור הגבוה פי שניים משאר הסטודנטים היהודים בישראל.⁸² לנשירה זו ישנם גם מאפיינים ייחודיים. בין השאר, היא נובעת מקושי לשלב בין לימודים ופרנסה, מפערי ידע, היעדר הרגלי למידה אקדמיים,⁸³ ואי תיאום-ציפיות בין סטודנטים רבים שמצפים למסלול מהיר אל התואר, לבין הסטנדרטים האקדמיים

⁸² עיבוד לסקר החברתי של הל"מ לשנת 2011 מעלה ששיעור הנושרים החרדים מקרב בעלי התואר עומד על 29.1% בעוד שבקרב שאר הסטודנטים היהודים הוא עומד על 14.1%.

⁸³ בייחוד קושי בשפה האנגלית כמו גם עמידה במטלות של עבודות, מבחנים ולוחות זמנים.

של המוסדות (מלחי ובראל, 2012). שיעור הנושרים במסלולים האיכותיים – בהם אין כמעט התפשרות על הרמה האקדמית – גבוה עוד יותר.⁸⁴ כך, למשל, בתוכנית עתידיים-חלמי"ש לסטודנטים חרדים הלומדים הנדסה או מדעים הגיע שיעור הנושרים ל-75%.

תחומי הלימוד

רוב מוחלט של הסטודנטים החרדים לומדים במוסדות וואו מסלולים ייעודיים, המציעים מגוון מצומצם של תחומי-לימודים, וכבר הוזכרו לימודי המשפט ומינהל עסקים. מקצועות תובעניים יותר מבחינה לימודית ורקע, כגון הנדסה ומדעי המחשב, זוכים לפחות פופולריות ולכן גם לא מתאפשרת פתיחת כיתות בכמות משמעותית.

תופעה זו בולטת עוד יותר כאשר מפלחים את הלומדים לפי מגדר. כך, בקריה האקדמית אונו, שהיא מכללה פרטית בה לומדים משפטים ומינהל עסקים, 64% מן הסטודנטים בקמפוס החרדי הינם גברים, ולעומת זאת בבג"ט שהינו מכללה טכנולוגית, שיעור הגברים החרדים עומד על 20% בלבד.

מיהו חרדי?

תוכניות אקדמיות המיועדות למגזר החרדי מושכות אליהן גם משתתפים רבים מן הזרם החרדי-לאומי ו/או הדתי-לאומי, בשל ההטבות השונות וסביבת הלימודים הדתית. שיעור בוגרי מערכת החינוך החרדי במוסדות הפלטפורמה עמד עד לשנת 2011 על 50% בלבד, כאשר שאר התלמידים באים מן הציבור הדתי והחרדי-לאומי.⁸⁵ ראשי המכללות מרוצים מסטודנטים אלו בשל הרקע שלהם בלימודי חול, התקצוב המתקבל בגינם, ועצם נוכחותם המאפשרת פתיחת מגוון מסלולים רחב יותר. השתתפותם במסלולים המיועדים לחרדים, מביאה להקצאת משאבים יקרים שלא למטרה שאליה נועדו, "מנפחת" באופן מלאכותי את מספר הסטודנטים במסלולים לחרדים, ודוחקת החוצה סטודנטים חרדים בעלי נתונים נמוכים יותר.

ממשק עם כלל החברה

בסעיף העוסק ב"מובלעת משלבת" עסקנו בצורך של מרבית הסטודנטים החרדים ללמוד במסגרת שמקיימת הפרדה מגדרית, ושמרבית הסטודנטים בה הינם חרדים. לימודים אלו מהווים "תקופת מעבר" לקראת היציאה לעבודה שהינה בדרך כלל מעורבת מבחינה מגדרית כמו גם בשוק העבודה הכללי. בתקופת מעבר זו נחשפים הסטודנטים לעולמות חדשים הן ביחס לתכני הלימוד והן בשל העובדה שהמרצים, רובם ככולם, אינם חרדים. עם זאת, מנהלי המוסדות כמו גם בוגרי התוכניות, מדווחים על קשיי הסתגלות בעבודה

⁸⁴ האוניברסיטה הפתוחה, המכניות של מבח"ר ותוכנית עתידיים-חלמי"ש.

⁸⁵ מתוך תשובת המדינה בבג"ץ 5851/13.

במסגרת כללית, כמו גם על קושי חברתי במקומות עבודה שאינם דתיים (ריאיון וייס, 2011; יעקבי ואח', 2009). היתרונות של לימודים נפרדים למגזר החרדי הינם ברורים, אולם מסתבר שהללו טומנים בחובם גם קשיים הקשורים בהכנה לקויה ליציאה למעגל העבודה.

עיקרי התוכנית הרב-שנתית של הות"ת

תוכנית החומש של הות"ת לאוכלוסייה החרדית שאושרה על ידי המל"ג בתחילת 2012, נועדה להרחיב את הנגישות של ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית, תוך העלאת הרמה וההיקף של התוכניות הייעודיות לחרדים. הכלי המרכזי שמשרת את התוכנית הינו הקמתם של מרכזי לימוד לחרדים (מח"רים) בסמיכות גאוגרפית לאוניברסיטאות ולמכללות מתוקצבות, שיהיו בעלי אחריות כוללת ובלעדית על הסטודנטים החרדים. להלן פירוט של עיקרי התוכנית והדרכים בהן היא מתמודדת עם אתגרי ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית.

מכינות מודולריות

כל מועמד למח"ר יעבור שלושה שלבים בטרם יחל בלימודיו: אבחון ההתאמה ללימודים אקדמיים, טרום מכינה באנגלית ובמתמטיקה (3 חודשים), ומכינה ייעודית בהתאם לתחום הלימודים אותו מבקש המועמד ללמוד (12 חודשים). המכינות יכשירו את הסטודנטים לעמידה בתנאי הסף של המוסדות לכניסה ללימודים, וסיומם בהצלחה יאפשר למועמד לפנות גם למוסדות אקדמיים אחרים.

אחריות אקדמית ומנהלית של מוסד אחד

כל מח"ר שייך באופן בלעדי למוסד האם שלו, האחראי באופן מלא על היבטיו המנהליים והאקדמיים. צעד זה נועד להבטיח את איכות הבוגרים ולמנוע כשלים בירוקרטיים שנבעו מפיצול הסמכויות במוסדות הפלטפורמה.

סמיכות גאוגרפית

המח"רים חייבים להיות סמוכים גאוגרפית למוסד האחראי עליהם, לכל היותר רבע שעה של נסיעה. כתמריץ קירבה, מעניקה הות"ת למח"ר המצוי במרחק נסיעה ממוסד האם, שני שליש בלבד מן התקציב שהיא מעתניקה למח"ר הממוקם במרחק הליכה ממנו. הסמיכות הגאוגרפית נועדה להביא לכך שהמרצים במח"רים יהיו מקרב מי שמלמדים גם במוסד האם. כמו כן, היא נועדה להרחיב את הממשק של הסטודנטים החרדים עם הציבור הכללי במהלך הלימודים, ולהגביר את נגישות הסטודנטים לספריות, מעבדות ושירותים הנמצאים במוסדות האם בלבד.

תקצוב תגבור לימודי בהתאם לתחומי הלימוד

תוכנית המח"רים שואפת להניע את פתיחתם של מסלולי לימוד במקצועות יישומיים ונדרשים במשק, ולחזק את הנטייה של הסטודנטים החרדים ללמוד מקצועות אלו. לצורך כך הוגדרו בתוכנית שלוש רמות תקצוב לתגבור אקדמי לסטודנט לפי תחומים: ברמה הגבוהה של התקצוב נמצאים תחומי ההנדסה והמדעים, ברמה האמצעית מקצועות יישומיים, וברמה הנמוכה שאר מקצועות הלימוד. דמי החונכות עבור הרמה הגבוהה, גבוהים פי שניים מאלו של הרמה הנמוכה.

במסגרת התוכנית, פותחה גם תוכנית הלוואות/מלגות עבור סטודנטים גברים חרדים. סטודנטים בתחומי הלימוד במקצועות המדעיים והיישומיים זכאים לפיה הלוואה בגובה שכר הלימוד, אשר 70% ממנה ייחפכו למלגה עם תום הלימודים. לעומתם, סטודנטים במקצועות אחרים, יהיו זכאים הלוואה מותנית שתיהפך למלגה בגובה של 40% בלבד עם סיום הלימודים.

הגדרת מיהו חרדי

התוכנית מגדירה באופן חד-משמעי: זכאים להשתתף בתוכנית המח"רים ובפלטפורמות הקיימות בוגרי מערכת החינוך החרדי בלבד. לגברים, ההגדרה הקובעת הינה מי שלמדו במוסד חינוך תרבותי ייחודי (ישיבות קטנות) או בוגרי ישיבות תיכוניות חרדיות. לנשים, ההגדרה הקובעת הינה לימודים במוסד בפיקוח חרדי בכיתות התיכון.⁸⁶ הגדרות אלו מוציאות ממאגר הלומדים האפשרי סטודנטים מן הזרם הדתי-לאומי והחרדי-לאומי כמו גם חוזרים בתשובה בגילאים מבוגרים שנוכחותם בתוכניות הייעודיות לחרדים ניכרת בשיעורים גבוהים.

הצבת יעדים מספריים לחרדים באקדמיה

תוכנית החומש מציבה לראשונה יעדים ברורים ושאפתניים להיקף הלימודים של חרדים באקדמיה, כאשר בתוך חמש שנים אמור מספר הסטודנטים החרדים לעלות בשיעור של 140%. אם בשנת הבסיס (2011/2012, תשע"א) למדו כ-6,000 סטודנטים חרדים באקדמיה, הרי שבשנת תשע"ו (2015/2016) אמור מספרם לעמוד על 14,500. על פי מחברי התוכנית, אילו תאם מספר הסטודנטים החרדים את שיעורם באוכלוסייה, הרי שזה היה עומד על 23,000, ולפיכך פוטנציאל הגידול עומד על 17,000 סטודנטים. התוכנית מעריכה שבחומש הקרוב ניתן יהיה להרחיב את מעגל הלומדים בכמחצית מכך, דהיינו גידול של 8,500 סטודנטים בחמש שנים.

⁸⁶ הגדרה זו אותגרה בבג"ץ בשנת 2013 על ידי בוגרות התיכון "בית שולמית" שנמצא תחת פיקוח ממלכתי-דתי אך רוב תלמידותיו חרדיות. בית המשפט דחה את טענת העותרות בכל הנוגע לשנת הלימודים תשע"ד (2013/2014) אך קבע שהגדרות המל"ג ייבחנו בעתיד על ידי במקרה של עתירה גם לקראת שנת הלימודים תשע"ה (2014/2015) (בג"ץ 5851/13).

יישום תוכנית המח"רים

פתיחת מסלולי המח"רים ותוכנית המלגות

במהלך שנת 2012, יצאה המל"ג בקול קורא למוסדות האקדמיים המתוקצבים להקמת מח"רים, ומתוך ההצעות שהוגשו אושרו 12 תוכניות שונות. בפועל, נפתחו במהלך שנת תשע"ג (2012/2013) שמונה תוכניות מח"רים שונות של המוסדות הבאים: האוניברסיטה העברית, הטכניון, בצלאל, המכללה להנדסה ירושלים, מכללת הדסה, מכללת סמי שמעון להנדסה באשדוד, מכללת אשקלון ומכללת צפת. במהלך שנה"ל תשע"ד (2013/2014) מתעתדת גם אוניברסיטת בר-אילן לפתוח מסלול מח"ר. כל המוסדות החדשים החלו בלימודי מכינה עבור מועמדיהם לתואר, וכבר בשנת הלימודים הראשונה לפעילותם, עלה מספר הסטודנטים החרדים בהם על אלו של שאר המכינות האקדמיות לחרדים.⁸⁷ בד בבד עם פתיחת מסלולי המח"רים, זכתה קרן ק.מ.ח במכרז הוות"ת להפעלת תוכנית המלגות עבור גברים חרדים. בהתאם לתנאי המכרז, מרבית מקבלי ההלוואה יהיו סטודנטים הלומדים מקצועות יישומיים במכללות מתוקצבות.

תוכנית המח"רים: המלצות מדיניות

בצד היתרונות הברורים של תוכנית המח"רים שהוצגו לעיל, ניתן להצביע גם על מספר חסרונות מבניים שיש בה. שלושת הסעיפים הראשונים של ההמלצות מצביעים על מרכיבים בתוכנית שעלולים לפגוע ברמת הלימודים במסלולים הייעודיים לחרדים וכן על דרכים להימנע מפגיעה זו. שלושה סעיפים נוספים ממליצים על אמצעים להגדיל את מספר הסטודנטים החרדים. ההמלצה האחרונה נוגעת לאופן שבו יש לנהוג בסוגיית ההפרדה המגדרית שחלק מן המוסדות האוניברסיטאיים מתקשים לעמוד בה.

המלצות הקשורות באיכות התוכנית

הימנעות מריבוד מוסדי

היעד המוצהר של תוכנית המח"רים הינו העלאת הרמה האקדמית של מוסדות הלימוד המיועדים לחרדים. בפועל, כך נראה, מוסדות שקיבלו אישור מן המל"ג להפעיל תוכניות אקדמיות נמצאים בכל הרמות, מאוניברסיטאות יוקרתיות ועד מכללות שהמוניטין שלהן כמו גם רמת הלימוד בהן אינם גבוהים. מסתבר שרמת הלימוד במכללות לא תהיה גבוהה יותר ממוסדות הפלטפורמה, בהם נעשית מרבית ההוראה על ידי אוניברסיטאות.

⁸⁷ 632 סטודנטים במכינות החדשות, לעומת 454 במכינות הוותיקות של המוסדות המתוקצבים. נתוני שנת תשע"ג (2012/2013) הועברו אלי על ידי מר רביד עומסי, האחראי על התוכנית הרב-שנתית למגזר החרדי בות"ת.

תוכנית המח"רים צפויה ככל הנראה לייצר שתי רמות של לימודים אקדמיים – לימודי מכללה ולימודים אוניברסיטאיים. אבחנה זו כשלעצמה רווחה בשנים האחרונות במוסדות להשכלה גבוהה בישראל, ובוגרי מגוון המוסדות מוערכים באופן שונה בכניסתם לשוק העבודה (זוסמן ואח', 2007). היתרון הבולט של התוכנית הינו ההתאמה שהיא מכתובה בין רמת הלימודים וההוראה באוניברסיטאות לזו שבמח"רים שלהן, צעד שלא נעשה עד להקמת המח"רים. נכון לשנת 2012 עומד שיעור הסטודנטים החרדים באוניברסיטאות על 32% מכלל הסטודנטים החרדים, לעומת 43% בקרב כלל האוכלוסייה (ראו נספח א'). 75% מן המח"רים שנפתחו בשנת תשע"ג הינן במכללות ולפיכך שיעור הסטודנטים החרדים הלומדים באוניברסיטאות צפוי לרדת בשנים האחרונות.

- **המלצה:** על הות"ת לקבוע שיעור מינימום של לפחות 33% מן הסטודנטים החרדים שילמדו באוניברסיטאות. בכדי לעמוד בשיעור זה שומה עליה לעקוב אחר קצב התפתחות המח"רים הלא-אוניברסיטאיים ולהתנות מתן אישור למוסדות נוספים בשמירה על שיעור זה.

הנמכת היעדים המספריים של התוכנית

תוכנית המח"רים הציבה לראשונה יעד מספרי לסטודנטים החרדים במוסדות להשכלה גבוהה, הנגזר מהמשקל הדמוגרפי של האוכלוסייה החרדית בכלל האוכלוסייה בישראל. היעד לשנת תשע"ו (2016/2015) עומד על 14,500 סטודנטים חרדים ונגזרת ממנו עלייה נדרשת של 20% בשיעור הסטודנטים החרדים בחמש השנים הקרובות. זאת לעומת עלייה בשיעור ממוצע של 15% בשנים שקדמו להשקת תוכנית החומש.

- **המלצה:** הצבת מטרות מאתגרות הינה ברוכה ככלל אך במקרה הנוכחי טמונה בה גם סכנה לאיכות המוסדות והתוכניות החדשות שייפתחו. נטיית המל"ג לאשר רוב מוחלט של הבקשות שהגישו מוסדות לפתיחת מח"רים, עשויה לסייע בעמידה ביעדים המספריים, אך בה במידה להביא לכך שרמת הלימודים בהם והפיקוח ייפגעו. לפיכך יש להציב יעדים מספריים צנועים לעלייה של 12% בלבד בשנה לצורך שמירה על איכות התוכניות הייעודיות לחרדים.

התמקדות בתמיכה בסטודנטים גברים

שיעור הגברים מכלל הסטודנטים החרדים בשנת תשע"ב עמד על 49% בקרוב. בניכוי שיעור הלומדים במכללות הפרטיות שאינן מתוקצבות, יורד אחוז זה למעט יותר משליש (38%) (זטקובצקי, 2013).

תוכנית החומש מעניקה תמיכה עודפת לסטודנטים הגברים, באשר היא מפעילה להם באופן בלעדי את תוכנית ההלוואות המותנות באמצעות קרן ק.מ.ח. אולם למוסדות עצמם אין עניין מיוחד להשקיע דווקא בסטודנטים גברים, שלעומת נשים חרדיות חסר להם רקע בלימודי חול שעלול להקשות על הכשרתם ולהופכה לתובענית יותר.

- **ההמלצות:** תמריץ למוסדות המתקצבים להשקיע בסטודנטים גברים הינו סיוע לחונכות במהלך הלימודים שמעניקה הות"ת למוסדות. על פי התוכנית כיום, מענק החונכות ניתן באופן שווה עבור גברים ונשים. מענק ייעודי גבוה יותר דווקא עשוי להגביר את יכולתם ונכונותם של מוסדות להשקיע בגברים חרדים. על הות"ת לקבוע יחס חדש לחלוקת מענק החונכות בהתאם לאבחנה מגדרית. שני שליש מן המענק ינתנו עבור חונכות לגברים ושליש בלבד לנשים.
- תוכנית ההלוואות המותנות לגברים יוצרת מדרג בין מקצועות ברמה א' וב' הזוכים ל-70% מגובה שכר הלימוד, לעומת רמה ג' שבה ההלוואה המותנית מגיעה ל-40%. כדי להעלות את שיעור הלומדים מקצועות נדרשים (רמה א') ובשל העובדה ששיעורם מכלל הסטודנטים החרדים נמוך מאוד, יש להעמיד את שיעור ההלוואה המותנית על-90% מגובה שכר הלימוד.

המלצות הקשורות ביעדים המספריים של התוכנית

עמיד מוסדות הפלטפורמה

תוכנית המח"רים איננה יוצאת חוצץ נגד מכללות הפלטפורמה, אך לטווח ארוך היא מבקשת להעביר אותן לאחריות של מוסד אקדמי אחד, בדומה למח"רים. התמיכה הכספית הישירה במוסדות המח"ר והקשחת התקצוב לסטודנטים שאינם חרדים, אמורים לאלץ את מוסדות הפלטפורמה למצוא להם מוסד אם מאמץ, ולא, הם יאבדו את יכולת הקיום שלהם. מוסדות הפלטפורמה, בצד חסרונותיהם המובהקים, היוו חיל חלוץ בפיתוח האפשרות לרכוש השכלה גבוהה בקרב חרדים, ומספר הלומדים בהם גבוה יחסית למוסדות אחרים. התוכנית החדשה עלולה לשמוט את הקרקע מתחת לרגליהם.

- **ההמלצות:** עד תום החומש בשנה"ל תשע"ו (2016/2015), שני מוסדות הפלטפורמה יאומצו על ידי מוסדות אם, אף אם אינם נמצאים בסמיכות גאוגרפית אליהם. במידת הצורך, יש להמשיך לתת להם להפעיל תוכניות קיימות, אך לא חדשות, באמצעות מוסדות אקדמיים שונים. השמירה על רמה אקדמית נאותה תושג באמצעות הידוק הרגולציה על המוסדות המלמדים. כך ניתן יהיה לקרב את רמת הלימודים למוסדות האם בלי להזדקק לסגירת מוסדות הפלטפורמה.

פיזור גאוגרפי של המוסדות

תוכנית החומש של הות"ת מתחשבת בכך ש-86% מן החרדים מתגוררים באזורי ירושלים (53%) והמרכז (33%), ורק 14% מתגוררים בדרום ובצפון (9% ו-5% בהתאמה). התוכנית מצביה אפוא יעדים שונים בהתאם לאזורים הגאוגרפיים השונים.

בחינת המח"רים שאושרו ושעתידים להיפתח עד לשנה"ל תשע"ד מצביעה על דגש רב

מדי לצפון ולדרום (40% מן המוסדות) לעומת חוסר בולט באזור המרכז (20% מן המוסדות). חסר זה ניכר במיוחד לאור העובדה שאחד מן המוסדות שפותח את שעריו באזור המרכז הינו אוניברסיטאי (בר-אילן), ואילו השני מוסד ללימודי הנדסה (מכללת סמי שמעון).

- **ההמלצה:** על הות"ת לשקול את התפרוסת הגאוגרפית החרדית לצורך אישור מח"רים חדשים. בהתאם לכך, יש להימנע מפתיחת מח"רים נוספים באזור הצפון והדרום ולחילופין לפתוח לפחות מח"ר אחד נוסף באזור המרכז.

אתגר ההפרדה המגדרית

תוכנית המח"רים שואפת להגביר את הממשק בין סטודנטים חרדים לכלל הסטודנטים, לעומת מוסדות הפלטפורמה בהם הסטודנטים החרדים לומדים במנותק מסטודנטים אחרים. לצורך כך נקבעה נוסחה המממנת את המח"רים בהתאם לקרבה הגאוגרפית למוסד האם. אנשי אקדמיה מהאוניברסיטה העברית ומהאוניברסיטת תל-אביב קראו תגר על האפשרות שמוסדותיהם יקימו מסלולים נפרדים מבחינה מגדרית. בהתאם לכך, אישרה האוניברסיטה העברית פתיחת מכינה נפרדת לחרדים שבוגריה ילמדו דווקא במסלולים רגילים באוניברסיטה.

מבלי להכריע בשאלה העקרונית המורכבת מהיבטים משפטיים, ערכיים ותרבותיים, יש להקפיד על כך שבמסלולי המח"רים לגברים לא תהיה קביעה קטגורית שנשים אינן יכולות ללמד בהם. מנגד, ראוי שמוסדות אקדמיים יתחשבו בצרכים המיוחדים של החברה החרדית והרקע התרבותי אליו שייכים מי מבניה המתדפקים על ספסלי האוניברסיטה.

- **ההמלצה:** תוכנית המח"רים הביאה לתופעה מבורכת לפיה סמוך לאוניברסיטאות (בר-אילן למשל) מוקמים מרכזים המאפשרים לחרדים לפנות למסלול אקדמי איכותי. דווקא בשל כך אין לכפות על כלל האוניברסיטאות לפתוח מסלול דומה. תלמיד חרדי שירצה ללמוד באוניברסיטה יוכל לעשות זאת במספר מוסדות, אך לא בהכרח בכלל האוניברסיטאות. יש לאפשר לאוניברסיטאות (בפועל, האוניברסיטה העברית ואוניברסיטת תל-אביב בלבד) לפתוח מח"רים בשלב המכינה ולהתנות את המשך הלימודים במסגרת הרגילה בלבד.

סיכום המחקר

מחקר זה מתאר ומנתח שינוי דרמטי שהתחולל במשך כחמש עשרה שנה, שבו זינק שיעור הסטודנטים החרדים באקדמיה, ומהיעדר כמעט מוחלט הגיע להיקף של יותר מ-7,250 סטודנטים בשנת 2012. מדוע התחולל השינוי דווקא בתקופה המתוארת? מי הם הגורמים הדומיננטיים בהובלת השינויים המתוארים בעבודה זו? ועוד חשוב מכך: מה הם הכלים שנקטו מעצבי המדיניות כדי ליצור את המסלולים האקדמיים הייחודיים לחרדים?

שאלת העיתוי של הקמת המסלולים מתחדדת במיוחד לאור העובדה המוצגת במחקר, לפיה "מודל" של לימודים אקדמיים לחרדים היה קיים מזה שנים רבות בבג"ט, אך הם נמנעו מלהצטרף אליו. המחקר מציג תנאים דמוגרפיים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים שהביאו להקמת מסלולים אקדמיים לחרדים דווקא בשלהי שנות התשעים של המאה העשרים ובתחילת המאה העשרים ואחת ואלו הם:

א. **דמוגרפיה** – הגידול הדמוגרפי המואץ בחברה החרדית, הביא להיצע גדול של בוגרי החינוך החרדי בעלי הכשרה שאיננה רלוונטית לשוק העבודה. בתי ספר של "בית יעקב" למשל, שבשנות השמונים עוד יכלו לספק עבודה לבוגרות חרדיות של סמינרים להוראה, כבר היו חסומים בפני מספר גדל והולך של בוגרות בשנות התשעים ותחילת שנות האלפיים.

ב. **כלכלה** – "חברת הלומדים" החרדית הגיעה בשנים המדוברות לשיא היקפה, ולתלות גדלה בתמיכה מסיבית של המדינה. הפחתת תקציבי ההעברה לחרדים, ובעיקר הקיצוצים בקצבאות הילדים שהחלו בשנת 2002 העמיקו את שיעורי העוני בחברה זו להיקפים חסרי תקדים ולצורך גובר במציאת מקורות פרנסה.

ג. **חברה** – המחקר חשף ארבע תתי-קבוצות שהתקשו או לא רצו להתמיד במודל "חברת הלומדים". חרדים מזרחיים, ברובם תומכי ש"ס, שלא עזבו מעולם את שוק העבודה וחיפשו דרכים להשתלב בשוק המודרני. צעירים חרדים מודרניים, שביקשו לצאת ממעגל העוני ולהשתייך למעמד הביניים הישראלי. נשים חרדיות, שנאלצו להרחיב את תחומי ההתמקצעות שלהן בשל המשבר בשוק ההוראה הפנים-חרדי. ניכר גם רישומה של הקבוצה החרד"לית שלא נמנעה מלימודים אקדמיים אך שאפה לקיימם בהפרדה מגדרית ומגזרית.

ד. **תרבות** – באותן שנים הלחלו תפיסות רב-תרבותיות שמכירות בגוונים השונים בחברה הישראלית ואתן גם הנכונות להקצות משאבים לשמירה על שונות זו. גם אם בחלק מן המקרים הייתה הכרה זו ברירת מחדל הרי שהיא הכשירה את הקמתם ותקצובם של מסלולים ייעודיים למגזר החרדי.

המחקר מתמקד בשחקנים שהובילו שינויים אלו. ההסדרים שעיצבו את "חברת הלומדים" ואת מערכת היחסים בין המדינה לחברה החרדית, נעשו במשך תקופה ארוכה על ידי אליטות פוליטיות משני עברי המתרס – החרדי וכלל החברה. הגורמים שעיצבו את ההסדרה שאפשרה את כניסתם של חרדים ללימודים אקדמיים היו יזמים חרדים חדשים וכן אליטות בירוקרטיות מן המל"ג והות"ת. היזמים החרדים ידעו להלך על התפר שבין צורכי החברה החרדית וצורכי המשק, ולהתנהל באופן מעורר אמון, הן בקרב הגורמים הבירוקרטיים והגופים המתקצבים של המסלולים והן ביחס לאוכלוסיית היעד החרדית. הם גם השכילו למתן את ההתנגדות של האליטות החרדיות מבלי שהותירו להם השפעה של ממש על תכני המסלולים עצמם. מקומן של האליטות הפוליטיות החרדיות בקידום התוכניות נותר שולי, ונפקדותן מתמיכה אקטיבית בתוכניות, לא העלתה ולא גרעה מסיכויי הצלחתן.

הניתוח ההיסטורי והתמטי של הקמת והפעלת המסלולים הייעודיים לחרדים מציג שמונה כלים שתכליתם לקדם את הצלחתן של התוכניות.

א. **הדרגתיות**: המוסדות האקדמיים שהצליחו להתבסס תחילה, היו אלו שנשענו על הכשרה מקצועית שהתקיימה זה מכבר במוסד המלמד ואשר פנו לאוכלוסיות שנמצאות בפריפריה של המגזר החרדי. על אף ההתפתחות האיטית של המסלולים לחרדים בשנים הראשונות, וייתכן שבגינה, משנת 2005 ואילך זינק מספרם של הסטודנטים החרדים באקדמיה.

ב. **השתלבות ברפורמה כללית**: המדיניות שנועדה לשלב אוכלוסייה חרדית בלימודים אקדמיים נשענה על רפורמה מקיפה במל"ג ביחס לאוכלוסיות שסובלות מתת-ייצוג באקדמיה. רפורמה זו הרחיבה מאוד את שערי האקדמיה בייחוד באמצעות המכללות, והביאה להקצאת משאבים ייעודיים לקליטתם של אוכלוסיות אלו.

ג. **מסלולים חדשים** לצד ההסדרות הקלסיות: תקצוב המסלולים הייעודיים לא קיפח את תקצוב הישיבות והכוללים. מרבית המוסדות פנו לקהל יעד של גברים מבוגרים או נשים שלימודיהן באקדמיה יכלו לאפשר דווקא את הישארותם של בני זוגם בכולל.

ד. **מובלעת משלבת**: המסלולים האקדמיים לחרדים הוקמו כמוסד מעבר, המתווך בין תרבות המובלעת החרדית הטוטלית שמתבטאת בישיבה/כולל ובסמינר, לבין שוק העבודה הכללי. הלומדים במסלולים הייעודיים נחשפו לתכנים חילוניים ולמרצים שאינם חרדים, תוך שמירה על מסגרת נפרדת מבחינה מגזרית ומגדרית.

ה. **עמימות אידאולוגית ותיחום ההסדריות:** מעצבי המסלולים לחרדים עיצבו שפה פרקטית בפנייתם לאוכלוסייה החרדית. המיצוב של המסלולים כמקדמי פרנסה והכנסה מובטחת ולא כמקדמי קריירה והשכלה חיזקו את הרושם הפנים-חרדי שאין מדובר בניסיון לשנות את דמותה של החברה החרדית.

ו. **תמריצים מבניים וכלכליים** להסדריות: לצורך הקמת המסלולים לחרדים פיתחה המל"ג את מודל "הפלטפורמות" להוראה אקדמית מרחוק, אף כי צעד זה היה כרוך בהורדת רמת הלימודים. בשל הרצון להניע את התהליך המורכב של כניסת חרדים לאקדמיה, העניקה המל"ג תמיכה ייעודית נרחבת למוסדות האקדמיים, למוסדות ה"פלטפורמות" ולסטודנטים עצמם.

ז. **הגולציה בהשגיה:** כדי לעודד את צמיחת המסלולים ביכרה המל"ג "להעלים עין" מתנאי הסף לקבלה לתוכניות השונות, מרמת לימודים לא גבוהה בחלק מן התוכניות ומנוכחות גבוהה של אוכלוסייה דתית וחרד"לית בהן. העלמת עין זו סייעה לגידול המספרי של המסלולים גם אם פגעה באיכותם או בהתמקדותם בקהל היעד.

ח. **פרופיל תקשורתי נמוך:** מערך השיווק של המסלולים החדשים נעשה, ביחוד בראשיתו, בטכניקות שנועדו לסכל התנגדות במגזר החרדי. פרסום "מפה לאוזן", כמו גם מיקום המוסדות בפריפריה של המרחב החרדי ומחוצה לו, נטרלו במידה רבה את הגורמים השמרניים במגזר, עד שבשלב מאוחר יותר ניתן היה לשווק את המסלולים במרבית כלי התקשורת החרדיים.

תהליך כניסתם של חרדים ללימודים אקדמיים מאופיין בדינמיות רבה. לאחר כמה שנים שבהן עוצב המודל להקמת המסגרות לחרדים, נזנחו מקצת מן המרכיבים שאפיינו אותו בראשיתו. כך, בנוגע להדרגתיות ולקצב הגידול, ביחס להרחבת הפרסום במגזר החרדי, ובהתפתחותן של שאיפות של מצוינות אקדמית במוסדות ובניית קריירה. שינויים אלו מבטאים עלייה בביטחון העצמי של ראשי התוכניות כמו גם לגיטימציה גוברת למסלולים בתוך המגזר החרדי.

אולם השינוי האסטרטגי המובהק ביותר ביחס למסלולים ניכר בתוכנית הרב-שנתית של הות"ת שבמרכזה הקמת המח"רים עבור האוכלוסייה החרדית. התוכנית מקשיחה את הרגולציה של התוכניות לחרדים בכמה אופנים: חיבור כל מח"ר למוסד אקדמי אחד, חיזוק המכניזם, ניפוי הסטודנטים שאינם חרדים מן המסלולים, ותמיכה ייעודית בתחומי לימוד נדרשים במשק. כל אלו נועדו להעלות את הרמה האקדמית של הלימודים, ולמקד את התמיכה המדינתית במקצועות נדרשים ובסטודנטים חרדים בלבד.

יתרונותיו של שינוי המדיניות של הות"ת ביחס למסלולים האקדמיים לחרדים הינם ברורים. התוצאה הצפויה של התוכנית הרב-שנתית עשויה להיות גידול מהיר במספר הסטודנטים החרדים ועלייה באיכות הלימודים תוך התמקדות בתחומים הנדרשים

במשק. שינויים אלו יסייעו ככל הנראה לסטודנטים עצמם למצוא תעסוקה ביתר קלות עם תום לימודיהם.

עם זאת מצביע המחקר על האתגרים העומדים בפני התוכנית הרב-שנתית ובהם שמירה על איכות הלימודים, מיקום נכון של המוסדות החדשים והגדרה מדויקת של קהל היעד. המלצות המחקר נועדו לשמור על איזון בין גידול כמותי לאיכותי, לתמיכה מתעדפת בתוכניות שנועדו לגברים חרדים דווקא ולאופן שבו יש להתמודד עם אתגר ההפרדה המגדרית.

כניסת חרדים לאקדמיה הינה חלק מתהליך השתלבות האוכלוסייה החרדית באוכלוסייה הכללית בישראל, תוך שמירה על ייחודה. עיצוב מדיניות בתחום זה מהלך מטבעו על החבל הדק שבין שינויים קלים ואיטיים לבין שינויים דרמטיים שעשויים לעורר התנגדות עד כדי פגיעה במגמת השילוב. עם זאת מסקנת המחקר היא שצעדים הדרגתיים לאורך זמן ודינמיות בעיצוב המדיניות עשויים לחולל שינויים חברתיים גדולים ומתבקשים.

מקורות

- איילון, ח', יוגב, א' (2002). **חלון לחלום האקדמי: השלכות חברתיות של התפשטות ההשכלה הגבוהה בישראל**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- אלאור, ת' (1992). **משכילות ובורות**. תל-אביב: עם עובד.
- אלאור, ת' ונריה, א' (2003). המשוטט החרדי: צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים. בתוך: ע' סיוון וק' קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** (עמ' 171-195). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר.
- בן-דוד, ד' (2010). **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2009**. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- בן-דוד, ד' (2011). **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2010**. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- בנק ישראל (2008). **דוח בנק ישראל 2007**. פרק שמיני.
- <http://www.bankisrael.gov.il/he/NewsAndPublications/RegularPublications/Pages/Doch2007/DochPartH2007.aspx>
- בנק ישראל (2011). **דוח בנק ישראל 2010**. פרק חמישי.
- <http://www.bankisrael.gov.il/he/NewsAndPublications/RegularPublications/Doch2010/p5.pdf>
- בן-רפאל, א' וליאון, נ' (2006). עדתיות, דתיות ופוליטיקה. בתוך: א' כהן, בן-רפאל, א', א' בראלי וא' יער (עורכים), **ישראל והמודרניות** (עמ' 285-312). באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
- בראון, ב' (2002). מהתבדלות פוליטית להתבצרות תרבותית: החזון איש וקביעת דרכה של היהדות החרדית בארץ ישראל. בתוך: מ' בר-און וצ' צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל** (עמ' 364-414). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- בראון, ב' (2011). **לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בראור, י' (1987). תורה עם דרך ארץ באספקלריה של יהדות מזרח אירופה. בתוך: מ' ברויאר (עורך), **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה ורעיונותיה** (עמ' 163-172). רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- ברויאר, מ' (1990). **עדה ודיוקנה: אורתודוקסיה היהודית ברייך הגרמני, 1870-1918: היסטוריה**

- חברתית של מיעוט דתי.** ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- ברמן, א' (2000). קורבן מסובסד: תמיכת המדינה בדת בישראל. **רבעון לכלכלה**, 47 (2), 106-121.
- גוטליב, ד' (2007). **העוני וההתנהגות בשוק העבודה בחברה החרדית.** ירושלים: מכון ון ליר.
- גולדשמיט, ר' (2010). **פעילות המחקר האקדמי והיישומי בתחום מדעי הים באילת.** ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- גונן, ע' (2000). **מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל.** ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גונן, ע' (2005). **בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון.** ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- דהאן, נ' (2004). **מפגש בין-תרבותי: תכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית בירושלים להכשרת נשים חרדיות לעבודה סוציאלית.** חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- דהאן, נ' ואברם, א' (2010). **הנגשת ההכשרה לעבודה סוציאלית למגזר החרדי בישראל – תוכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית בירושלים להכשרת נשים חרדיות. ביטחון סוציאלי**, 82, 113-143.
- דוידוביץ, נ' (2005). **השכלה גבוהה על פרשת דרכים.** תל-אביב: חמו"ל.
- דומב, י' (1967). איש המדע היהודי החרדי. **המעין**, ז (ב), 4-13.
- דומב, י' (2004). **זאב לב, תלמיד חכם, מדען וחלוץ בחינוך התורני. בדד: כתב עת לענייני תורה ומדע**, 15, 77-83.
- דון-יחיא, א' (1997). **הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל.** ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- דון-יחיא, א' (2008). **משבר ותמורה במדינה חדשה: חינוך דת ופוליטיקה במאבק על העלייה הגדולה.** ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- דורון, ג' וקוק, ר' (1999). **דת והפוליטיקה של ההכללה: הצלחת המפלגות החרדיות.** בתוך: א' אריאן ומ' שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 1996** (עמ' 85-106). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- דשן, ש' (2006). **צמיחתה של תנועה חרדית מזרחית.** בתוך: א' כהן, א' בן-רפאל, א' בראלי וא' יער (עורכים), **ישראל והמודרניות** (עמ' 313-335). באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
- הורוביץ, מ' (1989). **הרב שך: שהמפתח בידו.** ירושלים: כתר.
- הורוביץ, נ' (2001). **החרדים והאינטרנט. כיוונים חדשים**, 3, 7-30.
- הים-יונס, א' (2000). **מאין ולאן? המכניות הקדם אקדמיות בפיקוח האגודה לקידום החינוך – תיעוד היסטורי-מחקרי ומבט לעתיד.** ירושלים: מכון סאלד.
- הלמ"ס. (2005). **סטודנטים באוניברסיטאות ובמוסדות אחרים להשכלה גבוהה.** ירושלים: הלמ"ס.

2007, 2012). הסקר החברתי. ירושלים: הלמ"ס.

הלמ"ס. (2012). תחזיות אוכלוסייה לישראל לטווח ארוך 2009-2059. ירושלים: הלמ"ס.

הלר, ש' (2009). תחושת קוהרנטיות ועמדות של נשים חרדיות הלומדות במסגרת אקדמית. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך. באר-שבע: אוניברסיטת באר-שבע.

המועצה להשכלה גבוהה. (2000). התוכנית הרב-שנתית תשס"ב-תשס"ו להשכלה הגבוהה בישראל. ירושלים: המועצה להשכלה גבוהה.

המועצה להשכלה גבוהה. (2001). דוח ועדת המשנה של ותת לקידום ההשכלה הגבוהה בקרב האוכלוסייה הערבית. ירושלים: המועצה להשכלה גבוהה.

המועצה להשכלה גבוהה. (2011). הנגשת ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית: תמונת מצב ומודל מוסדי חדש. ירושלים: המועצה להשכלה גבוהה.

הרשקוביץ, ש' (2000). היבטים חברתיים של ההשכלה הגבוהה. בתוך: ש' גורי-רוזנבליט (עורכת), נגישות להשכלה גבוהה: היבטים חברתיים ותהליכי מיון (עמ' 37-51). ירושלים: מכון ון-ליר.

וולנסקי, ע' (2005). אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1952-2004. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

וולנסקי, ע' (2009). יחסי הגומלין בין ההשכלה הגבוהה ובין הפריפריה בישראל. בתוך: צ' צמרת, א' חלמיש וא' מאיר-גליצנשטיין (עורכים), עיירות הפיתוח (עמ' 321-340). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

וינמן, צ' (1995). מקטוביץ עד ה' באייר: פרקים בתולדות היהדות החרדית ואגודת ישראל ובמשנתן. ירושלים: ותיקין.

זוסמן, נ', פורמן, א', קפלן, ט', רומנוב, ד' (2007). הבדלים באיכות ההשכלה בין אוניברסיטאות למכללות: בחינה באמצעות התמורה בשוק העבודה. חיפה: מוסד שמואל נאמן.

זטקובצקי, א' (2013). פוטנציאל חרדים לאוניברסיטאות. חיפה: מוסד שמואל נאמן.

זיבצנר, ב', להמן, ד' (2010). ש"ס כאתגר: יצירת יהדות ישראלית חדשה. תל-אביב: רסלינג.

זיכרמן, ח', כהנר, ל' (2012). חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

חקק, י' (2004). בין קודש לתכל'ס: גברים חרדים לומדים מקצוע. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

טסלר, ר' (2001). מחירה של מהפכה. בתוך: י' פלד (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות (עמ' 210-278). תל-אביב: ידיעות אחרונות.

טסלר, ר' (2003). בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית. ירושלים: כתר.

יעקובי, א', פז-פוקס, א', קריף, מ', טסל, א' (2009). מודרים – משכילים במקצועות איכות בחברה הישראלית: תמונת מצב מחקרית והצעות לשינוי (דוח אוננו). קרית-אוננו: הקריה האקדמית אוננו.

יער, א', שביט, ז' (2001). חברה מרובת שסעים. בתוך: א' יער וז' שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית** (עמ' 1105-1196). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

כהן, א' (2006). ש"ס: פריפריה בלב המרכז. בתוך א' רביצקי (עורך), **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים** (עמ' 327-350). תל-אביב: עם-עובד ומרכז רבין.

כהן, א', זיסר, ב' (2003). **מהשלמה להסלמה**. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

כהן, ב' (2005). **מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

כץ, י' (1987). אורתודוקסיה בפרספקטיבה הסטורית. **כיוונים**, 33, 89-100.

לב-ציון, נ' (2000). ההשכלה הגבוהה בישראל – מצב חדש. **כיוונים חדשים**, 2, 74-81.

לוז, א' (1985). **מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח אירופה בראשיתה**. תל-אביב: עם עובד.

לוי, א' (1988). **החרדים**. ירושלים: כתר.

לוי, ח' (2009). **המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה**. ירושלים: המועצה הלאומית לכלכלה במשרד ראש הממשלה.

לופ, י' (2003). **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

לופ, י' (2004). **ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

לופ, י' (2006). ש"ס: העומק ההיסטורי. בתוך: א' רביצקי (עורך), **ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים** (עמ' 123-151). תל-אביב: עם-עובד ומרכז רבין.

ליאון, נ' (2007). מה שם ייקרא לתופעה שאין יודע מי קבע אותה ולמה? לשאלת התפתחותה של החרדיות המזרחית בישראל. **עיונים בתקומת ישראל**, 16, 85-105.

ליאון, נ' (2009). **חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

ליאון, נ' (2010). הגישה הממלכתית של ש"ס ומשמעותה. בתוך: ד' הכהן ומ' לייסק (עורכים), **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל** (עמ' 133-156). באר-שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל.

ליוש, ב' (2007). **בין שומרת סף לסוכנת שינוי: נשים חרדיות בתחומי השכלה, פרנסה ופנאי, באור התיאוריה המעוגנת בשדה**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

לם, נ' (1997). **תורה ומדע**: ירושלים: הסוכנות היהודית, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה. מוהנד, מ' (2007). תמורות בהשכלה הגבוהה בקרב המיעוט הערבי בישראל בעשור האחרון. בתוך: ח' עראר וק' חאג' יחיא (עורכים), **האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל: סוגיות ודילמות** (עמ' 13-43). תל-אביב: רמות.

מועלם, י', פריש, ר' (1999). העלייה בתשואה להשכלה בישראל בשנים 1976-1997. ירושלים: בנק ישראל.

מזרחי, י' (1994). היסטוריה של המתח בין השכלה גבוהה כללית ליברלית להשכלה גבוהה התמחותית דיסציפלינארית ובדיקת אפשרויות לפרוגרמה פרטיקולארית מאזנת במכללות האזוריות. ירושלים: בית הספר למנהיגות חינוכית.

מלאך, ג', כהן, ב' (2011). חרדים לאקדמיה. ירושלים: התאחדות הסטודנטים בישראל.

מלחי, א' (2013). גברים חרדים בשירות צבאי טכנולוגי. ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה בתמ"ת.

מלחי, א', בראל, מ' (2012). יגעת ומצאת תאמין: מאפייניהם של תלמידים חרדים הנתמכים על ידי קרן קמ"ח במסלולים אקדמאיים ומקצועיים. ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה במשרד התמ"ת.

מלחי, א', כהן, ב', קאופמן, ד' (2008). חרדים לעתידם: עמדות וחסימים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

מנחם, ג', תמיר, ע', שביט, י' (2008). התמורות במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל בשנות התשעים של המאה העשרים. בתוך: א' יוגב (עורך), התפשטות ההשכלה הגבוהה בישראל (עמ' 54-25). תל-אביב: רמות.

מרקמן, נ', יונה, י' (2010). לאומיות, רב-תרבותיות וליבה חינוכית בישראל: בין הכלה להדרה. אלפיים, 34, 65-81.

משרד ראש הממשלה. (2010). דוח הועדה הבין משרדית: תמיכה תקציבית באברכי כולל בראשות איל גבאי. ירושלים: משרד ראש הממשלה.

נהוראי, ס' (2004). שילוב המגזר החרדי בעבודה: תמונת מצב ומשמעויות. ירושלים: מרכז המחקר של הכנסת.

נריה-בן-שחר, ר' (2008). הנשים החרדיות ותקשורת ההמונים בישראל: דפוסי חשיפה ואופני קריאה. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

סיון, ע' (2004). תרבות המובלעת. בתוך: ע' סיון, ג' אלמונד וס' אפלב (עורכים), קנאות דתית מודרנית: יהדות, נצרות, איסלאם, הינדואיזם (עמ' 29-107). תל-אביב: משכל.

סמג'ה, א' (2006). ועדת דברת והציבור החרדי: האם הדוח ניתן ליישום ובאיזו מידה? בתוך: ד' ענבר (עורך), לקראת מהפכה חינוכית? (עמ' 262-281). ירושלים: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד.

פונד, י' (1999). פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל. ירושלים: מאגנס. פזי, א' (2002). אוניברסיטאות במצור. מקום למחשבה בשער, 18, 3-5.

פינר, ש' (2007). לעקור את החכמה מהעולם – אויבי הנאורות ושורשי העמדה החרדית. בתוך: מ' ליטבק וא' לימור (עורכים), קנאות דתית (עמ' 57-83). ירושלים: מרכז זלמן שזר.

פישר, ש', בקרמן, צ' (2001). כנסיה או כת? בתוך: י. פלד (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות (עמ' 321-342). תל-אביב: ידיעות אחרונות.

פלדמן, ע' (2007). התמקצעות נשים: תנועת ש"ס לקראת תפיסת עולם פוליטית חברתית חדשה. פוליטיקה, 16, 93-115.

- פליטאל, א', ספולקר, מ', קורנילנקו, א', מלדונדו, מ' (2012). **תחזיות אוכלוסיה לישראל לטווח ארוך: 2009-2059**. ירושלים: הלמ"ס.
- פלסנר, י' (2012). **דין וחשבון של ח"כ יוחנן פלסנר, י"ר הועדה לקידום השילוב בשירות והשוויון בנטל**. ירושלים: הכנסת.
- פסלר, ע' (2005). **המכלול בחינוך הגבוה: תהליכי שינוי קונספטואליים ומבניים בהשכלה הגבוהה בישראל (1975-2000)**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- פפר, א' (2007). **בין תורה לדרך ארץ: כיצד צמחה הקהילה החרדית-לאומית ולהיכן מועדות פניה?** ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- פרידלנדר, ד', איזנבך, צ', בן-משה, א', ליאון-אלמקיס, ל', לוניבסקי, ש', חליחל, א', בן-חור, ד' (2002). **תהליכי שינוי בהישגי השכלה בישראל מאז שנות החמישים**. ירושלים: הלמ"ס.
- פרידמן, מ' (1987). מפגש יהדות תורה עם דרך ארץ עם החרדיות המזרח-אירופית. בתוך: מ' ברויאר (עורך), **תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה רעיונותיה** (עמ' 173-178). רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- פרידמן, מ' (1988). **האשה החרדית**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מ' (1991). **החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מ' (2001). **חרדים ויחסים בין דוריים בתוכם**. בתוך: י' מאלי (עורך), **מלחמות, מהפכות וזהות דורית** (עמ' 166-181). תל-אביב: עם עובד.
- פרידמן, מ' (2006). על הניסים - פריחתו של עולם התורה (הישיבות והכוללים) בישראל. בתוך: ע' אטקס, (עורך), **ישיבות ובתי מדרשות** (עמ' 431-442). ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- פרידמן, מ' (2007). הרב שך כדפוס של מנהיגות חרדית. בתוך: א' בן-רפאל וי' שטרנברג (עורכים), **אליטות חדשות בישראל** (עמ' 322-330). ירושלים: מוסד ביאליק.
- פרל, מ' (2003). **בעיניים פקוחות: מנגנון ההרס העצמי של הכלכלה הישראלית**. ירושלים: כתר.
- צמרת, צ' (2002). מדינה יהודית - כן, מדינה קלריקלית - לא. ראשי מפא"י ויחסם לדת ולדתיים. בתוך: מ' בר-און וצ' צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר** (עמ' 175-245). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- קופרמן, י' (2000). המכללה כמוסד איכותי וייחודי. **מכלול**, 20, 83-94.
- קליינברג, א' (1999). האוניברסיטה: עבר, הווה, עתיד. בתוך: א' ליבוביץ ונ' כהן (עורכים). **האוניברסיטה בשנת 2010**. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב. עמ' 16-30.
- קלעג'י, ת' (2010). **בין הפאה לרעלה: מבט השוואתי על תהליכי אקדמיזציה בקרב נשים בחברות שמרניות - החברה החרדית והחברה הברדוית בישראל**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- קפלן, ק' (2006). **רבות רעות צדיק: קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה**

ולהתפתחותה. תל-אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת, אוניברסיטת תל-אביב.

קפלן, ק', שטדלר, נ' (עורכים) (2009). **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות**. ירושלים: ון-ליר והקיבוץ המאוחד.

רוז, א' (2006). החרדים: כתב הגנה. **תכלת**, 25, 34-61.

רוז, א' (2007). האם אנו חוזים באביב של פראג בעולם החרדי? **ארץ אחרת**, 41, 38-49.

רחמן, ד' (1983). **המכינות הקדם אקדמיות: מטרות, מאפיינים ומבנה ארגוני**. ירושלים: מכון סאלד.

שביט, י', צ'אצ'אשווילי-בולוטין, ס', איילון, ח', מנחם, ג', תמיר, ע' (2006). שינוי וריבוד במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. בתוך: א' כהן, א' בן-רפאל, א' בראלי וא' יער (עורכים), **ישראל המודרנית: למשה ליסק ביובלו** (עמ' 601-623). באר שבע: מכון בן-גוריון.

שטדלר, נ' (2001). **קודש וחול בתפישת העבודה: המקרה של האורתודוקסיה היהודית בישראל**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

שלג, י' (2000). **הדתיים החדשים: מבט חדש על החברה הדתית בישראל**. ירושלים: כתר.

שלו, מ', לוי, ג' (2004). המנצחים והמפסידים של בחירות 2003: אידיאולוגיה, מבנה חברתי ושינוי פוליטי. בתוך: א' אריאן ומ' שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2003** (עמ' 247-276). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שפיגל א' (2011). **ותלמוד תורה כנגד כולם: חינוך חרדי לבנים בירושלים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

שפירא, ר', שילד, ע', שביט, ר' (1988). לפני ההתחלה: סקר בוגרי מכינות קדם אקדמיות בישראל – דפוסי השכלה, קריירה, עמדות, הישגים ובעיות. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.

שרמן, נ' (1995). **התרחבות ההשכלה הגבוהה בישראל והמכללות האזוריות**. רחובות: המרכז ללימודי הפיתוח.

תמיר, י', הורוביץ, נ', כהן, ב', לוי, ח' (2010). **תעסוקה במגזר החרדי**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

Andeweg, R. (2000). Consociational democracy. *Annual Review of Political Science*, 3 (1), 509-536.

Ayalon, H., Shavit, Y. (2004). Educational reforms and inequalities in Israel: The MMI hypothesis revised. *Sociology of Education*, 77, 103-120.

Bemelmans-Vidéc, M.L., Rist, R.C., Vedung, E. (Eds.) (1998). *Carrots, sticks & sermons: Policy instruments and their evaluation*. New Brunswick, N.J: Transaction Publishers.

- Black, D., Smith, J. (2005). Estimating the returns to college quality with multiple proxies for quality. *Journal of Labor Economics*, 24(3), 701-728.
- Chang, M. J. (1999). Does racial diversity matter? The educational impact of a racially diverse undergraduate population. *Journal of College Student Development*, 40, 377-395.
- Cohen, Y. (2006). The religion news media nexus in Israel. *Sociological Papers*, 11. Bar-Ilan University: Institute for community studies.
- Etzioni, A. (1975). *A comparative analysis of complex organizations: On power, involvement, and their correlates*. New York: Free Press.
- Fulton, O. (1996). Differentiation and diversity in a newly unitary system: The case of the United Kingdom. In: V.L. Meek, L., Goedegebuure, O. Kivinen & R. Rinne (Eds.), *The mockers and mocked: Comparative perspectives on differentiation, convergence and diversity in higher education* (pp: 163-187). Oxford: Pergamon.
- Garr, M., Marans, G. (2001). Ultra-orthodox women in Israel: A pilot project in social work education. *Social Work Education*, 20, 169-178.
- Guri-Rosenblit, S. (1999). Changing boundaries in Israeli higher education. *Mediterranean Journal of Educational Studies*, 4 (2), 91-114.
- Helmreich, W. B. (1999). *The world of the yeshiva: An intimate portrait of Orthodox Jewry*. New York: The Free Press.
- Kogan, M., Bauer, M., Bleiklie, I., Henkel, M. (2000). *Transforming higher education: A comparative study*. London: Jessica Kingsley.
- Kogan, M., Hanny, S. (2000). *Reforming higher education*. London: Jessica Kingsley.
- Lieven, M., Greame, M. (2006). Higher education in a global market: The case of British overseas provision in Israel. *Higher Education*, 52 (1), 41-68.
- Lightman, E., Shor, R. (2002). Askanim: Informal helpers and cultural brokers in the ultra-orthodox Jewish communities of Israel and Canada families. *Society* 83, (3), 315-324.
- Lijphart, A. (1968). *The politics of accommodation: Pluralism and democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press.
- Lijphart, A. (2002). *The evolution of consociational theory and constitutional practices, 1965-2000*. *Acta Politica* 37, 11-22.
- Miller, R. I. (1990). *Major American higher education issues and challenges in the 1990s*. London: Jessica Kingsley.

- Neave, G. (2000). Diversity, differentiation and the market: The debate we never had but which we ought to have done. *Higher Education Policy*, 13 (1), 7-21.
- Offenbacher, E. (2004). The association of orthodox Jewish scientists: The first two decades (1947-1967). *BDD*, 15, 5-36.
- O'Leary, B. (2005). Debating consociation: Normative and explanatory arguments. In: S. J. R. Noel (Ed.), *From power-sharing to democracy: Post-conflict institutions in ethnically divided Societies* (pp. 3-43). Toronto: McGill-Queens University Press.
- Pederson, O. (1997). *The first Universities: Stadium Generale and the origins of university education in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poll, S. (1962). *The Chasidic community in Williamsburg: A study in the Sociology of Religion*. New York: Schocken Books.
- Shavit Y., Bolotin-Chachashvili S., Ayalon H., Menachem G., (2003). Diversification, expansion and inequality. In: *Israeli Higher Education Discussion paper No. 1*. Tel Aviv: Pinhas Sapir center for development, Tel Aviv University.
- Silber, M.K. (1992). The Emergence of ultra-orthodoxy. In: J. Wertheimer (Ed.), *The uses of tradition: Jewish continuity in the modern era* (pp. 23-84). New York: The Jewish Theological Seminary of America.
- Soen, D., Davisovich, N. (2004). Centre and periphery in higher education: The case of Israel. *International Education Journal*, 5 (4), 439-457.
- Stricker, G., Davis-Russell, E., Bourg E., Duran, E., Hammond, W. R., McHolland, J., Polite, K., & Vaughn, B. E. (Eds.), (1990). *Toward ethnic diversification in psychology education and training*. Washington DC: American Psychological Association.
- Thomas, S.L. (2003). Longer-term economic effects of college selectivity and control. *Research in Higher Education*, 44 (3), 263-299.

רשימת מרואיינים ותאריכי הראיונות

- אסרף, מרק. ממונה בכיר על תחום האוניברסיטאות, המועצה להשכלה גבוהה. ירושלים. 13.4.2011.
- אפשטיין, יעקב. מנכ"ל יעדים – הכוונת חרדים ללימודים אקדמיים. ירושלים. 27.2.2011.
- בודנהיימר, יוסף. לשעבר נשיא בית הספר הגבוה לטכנולוגיה (בג"ט). ירושלים. 18.5.2011.

בוטבול, גבריאל (גב"י). ראש עמותת "צא ולמד", ממייסדי המכללה החרדית בירושלים ומנכ"ל לשעבר של הקמפוס החרדי בקרית אונו. ירושלים. 24.5.2011.

בר-שלום, עדינה. נשיאה-מייסדת של המכללה החרדית בירושלים. ירושלים. 10.4.2011.

גונן, עמירם. מייסד עמותת ידידות-טורונטו וחוקר החברה החרדית. ירושלים. 16.3.2011.

גל, ראובן. לשעבר, מנכ"ל מנהלת השירות האזרחי-לאומי וכיום ראש צוות שילוב חרדים במוסד שמואל נאמן. זכרון-יעקב. 28.7.2010.

גלעד, מירב. ראש המדור לתוכניות מיוחדות, אוניברסיטת בר-אילן. רמת-גן. 30.3.2011.

גת, אמיר. ממונה תחום תקצוב באוניברסיטאות, הועדה לתכנון ולתקצוב של המועצה להשכלה גבוהה. ירושלים. 14.6.2010.

דרעי, אריאל. לשעבר, מנכ"ל המכללה החרדית בירושלים. ירושלים. 13.4.2011.

וייס, שמעון. לשעבר, מנכ"ל המכון הגבוה לטכנולוגיה (בג"ט). ירושלים. 24.3.2011.

זילכה, גורי. לשעבר מנכ"ל המועצה להשכלה גבוהה. (ריאיון בכתב). 12.4.2011.

טיקוצ'ינסקי, שלמה. לשעבר מנכ"ל הקמפוס החרדי, מכון לנדר בירושלים. ירושלים. 5.10.2010.

טלר, יחזקאל. לשעבר סגן יו"ר המועצה להשכלה גבוהה ונשיא מכללת כרמל. חיפה. 1.3.2011.

טקאץ', ישראל. רכז חרדים במכון נוה, המכון הגבוה לטכנולוגיה (בג"ט). ירושלים. 24.3.2011.

כגנוב, דוד. יו"ר התאחדות הסטודנטים החרדים. ירושלים. 12.10.2010.

כהן, בצלאל. ממקימי קרן ק.מ.ח לסיוע לסטודנטים חרדים ומנהל לשעבר של תוכנית חרדים לעתידם של תב"ת. ירושלים. 18.1.2011.

לויטן, דב. ראש מינהל המכללות והמכינות, אוניברסיטת בר-אילן. רמת-גן. 30.3.2011.

עומסי, רביד. מרכז תחום מכללות בות"ת. אחראי על התוכנית הרב-שנתית של ות"ת למגזר החרדי. ירושלים. 16.7.2012.

פוגל, יחזקאל. מנכ"ל לשעבר של המכללה החרדית בני-ברק (מבחר) ומנכ"ל הקמפוס החרדי קרית אונו. אור-יהודה. 15.3.2011.

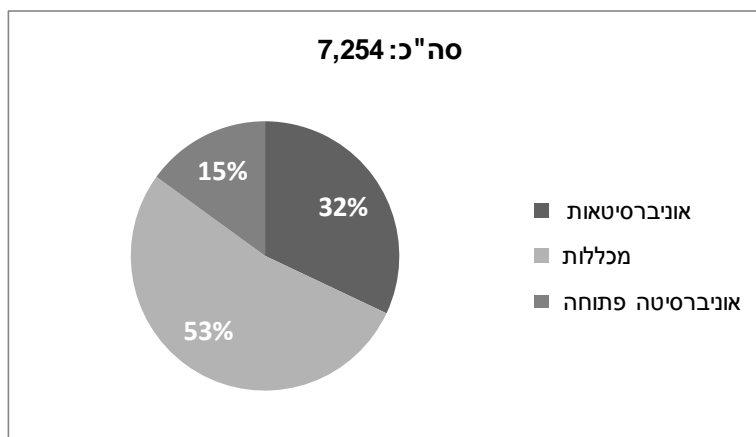
פלדשטיין, מרדכי. מנכ"ל קרן ק.מ.ח. ירושלים. 16.3.2011.

צוק, מיכל. לשעבר רפרנטית לענייני תעסוקה במשרד האוצר וכיום ראש תחום תעסוקה במשרד התמ"ת. 1.12.2011.

שון, חיים. מנכ"ל יעדים – הכוונת חרדים ללימודים אקדמיים. ירושלים. 27.2.2011.

שרייבר, צבי. סמנכ"ל ומנהל מרכז הכוון וייעוץ בקרן ק.מ.ח. ירושלים. 16.3.2011.

נספח א
 מספר הסטודנטים החרדים במוסדות אקדמיים
 בשנה"ל תשע"ג (2013/2012)

מספר הסטודנטים החרדים שלמדו בשנת תשע"ג במסגרות השונות עמד על 7,254, עלייה של 630% ביחס לשנת 2003 בה למדו כ-1,150 סטודנטים חרדים. מספר זה כולל תלמידי מכינה ותלמידים לתואר ראשון ושני, אך אינו כולל סטודנטים לחינוך, בהתאם לגישה הנוהגת בות"ת בסוגיה זו. למרות שלאורך המחקר נקטתי בגישה זו, חשוב לציין שני אופני מדידה נוספים: (1) ניכוי מספר התלמידים במכינות (1,404), יעמיד את מספר הסטודנטים על 5,850, ו- (2) הכללתם של הסטודנטים לחינוך (ותלמידי המכינות) תציב את מספר הסטודנטים על 9,262.

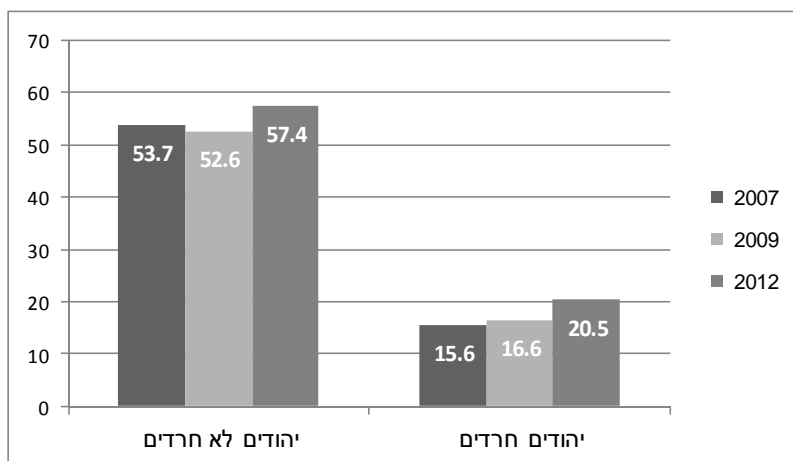
פילוח של המוסדות בהם לומדים הסטודנטים מעלה שיעור הלומדים במכללות עומד על 53%, שיעור גבוה מן המקובל בקרב כלל אוכלוסיית הסטודנטים בישראל (40%). לחילופין, שיעור הסטודנטים החרדים באוניברסיטאות, עומד על 32%, לעומת 43% בקרב כלל האוכלוסייה. יש לציין שמרבית הסטודנטים החרדים שמקבלים תואר אקדמי אוניברסיטאי לומדים כיום במוסדות הפלטפורמות ולא באוניברסיטאות עצמן. תוכנית החומש של הות"ת אמורה להבחן גם במידת הצלחתה להגדיל את שיעור הסטודנטים החרדים באוניברסיטאות, בייחוד במח"רים, ולקרבו לשיעור הרווח בכלל האוכלוסייה.

הנתונים בתרשים זה הינם עיבוד למידע שהתקבל מתחום השכלה גבוהה ומדע בלמ"ס ומן האחראי על התוכנית הרב-שנתית של הות"ת למגזר החרדי. השלמות לנתונים התקבלו מן המכינות במכללות הפרטיות, בקריה האקדמית אונו ובמכון לנדר. הגדרת

חרדי בנתונים אלו תואמת את המדיניות הקיימת בתוכנית החומש של הות"ת, לפיה חרדי הינו בוגר חינוך בפיקוח חרדי בגיל התיכון. היא נקבעה לאור השיעור הגבוה של סטודנטים שאינם חרדים שרווח בתוכניות השונות במשך שנים מספר. עם זאת, הגדרה זו מוציאה סטודנטים חרדים "חוזרים בתשובה" ומנגד מכניסה סטודנטים בוגרי חינוך חרדי ש"יצאו בשאלה".

נספח ב

שיעור סטודנטים ובעלי תואר אקדמי בגילאי 25-39 בקרב יהודים חרדים ולא-חרדים בישראל (2007-2012)

בתרשים זה ניתן להיווכח בגידול מהיר בשיעור הסטודנטים החרדים בכלל הצעירים החרדים בגילאי 25-39 בפרק זמן של חמש שנים. בסקר החברתי השנתי של הלמ"ס נשאלים הנסקרים האם הם לומדים או למדו בעבר לתואר אקדמי. בקרב המשיבים היהודים שאינם חרדים ישנה עלייה קלה בשיעור הלומדים/בעלי תואר בין השנים 2007-2012. לעומתם, בקרב המשיבים החרדים ניתן להצביע על זינוק של 41% בטווח שנים זה (ובמספרים מוחלטים: מ-19,340 ל-32,723).

שינוי דרמטי זה מחזק את הטענה המוצגת במחקר שהפנייה ללימודים אקדמיים, שבשנים הראשונות של המאה ה-21 הייתה נחלת קבוצות שוליים במגזר החרדי, הופכת לתופעה רווחת גם בקרב אוכלוסיות המשתייכות ל"זרם המרכזי" החרדי. קביעה זו נכונה בייחוד ביחס ללימודים אקדמיים לנשים. פילוח הסקר החברתי לנשים ולגברים מעלה שבעוד שבקרב הגברים שיעור הסטודנטים בגיל זה נותר יציב על 11%, בקרב הנשים הוא עלה מ-21% ל-30%.

המספרים המוחלטים והשיעור הגבוה של הסטודנטיות ובעלות התואר החרדיות מחייב התייחסות לשני מרכיבים שלא נכללו במחקר זה:

א. שיעור הסטודנטים לחינוך, רובן המוחלט נשים, עמד בשנת 2012 על כ-2,000, 29% מכלל הסטודנטים החרדים לתואר ראשון. סטודנטיות אלו משלימות במקרים רבים את תעודת ההוראה שקיבלו מן הסמינר החרדי לתואר אקדמי. כמעט מחצית מהן לומדות במוסד הוותיק "המכללה ירושלים".

ב. הסקר החברתי כולל את מי שמגדיר עצמו בזמן הסקר כחרדי גם אם מוסדות החינוך בהם למד בגיל התיכון אינם חרדיים. שיעור הסטודנטים/בעלי תואר בקרב קבוצה זו גבוה מאשר אלו שלמדו במוסדות חינוך חרדיים.

נתוני הגרף מבוססים על עיבוד לסקר החברתי של הלמ"ס לשנים 2007, 2009, 2012.